

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES,
A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.
NO. 387.

न्यायलीलावती

श्रीवल्लभाचार्यविरचिता

श्रीभगीरथठक्कुरकृतविवृतिसनाथेन श्रीवर्धमानोपाध्यायकृत—
प्रकाशेन समुद्भासिता

श्रीशङ्करमिश्ररचितकण्ठाभरणेन च समन्विता ।

काशीहिन्दुविश्वविद्यालयाध्यापकेन

पण्डितश्रीहरिहरशास्त्रिणा

टिप्पण्यादिभिः सम्पादिता ।

NYĀYA LĪLĀVATĪ

BY

VALLABHĀCHĀRYYA

With the commentaries of Vardhamānopādhyāya,
S'āṅkara Miśra and Bhagīratha Thakkura.

Edited by Pt. Harihara S'āstrī,

Lecturer, Benares Hindu University.

FASCICULUS IV-४.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES OFFICE,
Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares.

श्रीः

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितमङ्ग्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—३८७

*Printed by Jan Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.*

Agents:

- 1 Otto Harrassowitz, Leipzig:
GERMANY.
- 2 Arthur Probstham,
Oriental & Foreign Bookseller,
LONDON.
- 3 The Oriental Book-supplying Agency,
POONA.

तस्याणुत्वात् । न च कालकृतपरत्ववैलक्षण्यादस्य दिक्कृतत्व-
म् । कालजन्यत्वेन तद्वैलक्षण्यसिद्धेः (१) । स्वरूपवैलक्षण्यस्य [च]

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तस्याणुत्वादिति । तथा च मनसि बाध एव, कुतः सिद्धसाधनमिति भा-
वः । आनन्त्यापत्तिपराघाताद्दिक्सिद्धिरेव नास्तीति येन पूर्वपक्षः कृतः
स दिक्सिद्धौ सिद्धान्तिनो मतमाशङ्क्य निराकरोति—न चेति । अस्येति ।
संयुक्तसंयोगभूयस्त्वगोचरापेक्षाबुद्धिजन्यपरत्वस्येत्यर्थः । तथा
च दिक् कालमिन्ना विलक्षणपरत्वजनकत्वादिति भावः । अत्राह—
कालेति । कालाजन्यत्वेन यदि वैलक्षण्यमभिमतं तदा स्वरूपासिद्धिः
दिक्कृतत्वेनाभिमतस्यापि परत्वस्य कालजन्यत्वात् कालस्य स-
र्वोत्पत्तिमत्कारणत्वात् । अथ दिक्कृतत्वमेव वैलक्षण्यं तदा-
न्योऽन्याश्रय इति भावः । ननु दिशः कालभेदसाधने परत्वयोः
स्वरूपभेद एव हेतुरत आह—स्वरूपेति । एवं सति कालकृतानामपि

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ति । कस्यचिन्मतमाशङ्क्य निराकरोति—न चेति । अस्येति । संयुक्त-
संयोगभूयस्त्वगोचरापेक्षाबुद्धिजन्यदिक्कृतपरत्वस्येत्यर्थः । वैलक्ष-
ण्यसिद्धेरिति । कालस्य तत्रापि कारणत्वादित्यर्थः । स्वरूपवैलक्षण्यस्येति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

धेन तत्र चित्रस्पर्शस्वीकारात् । केचित्तु नित्यं सर्वदा स्पर्शशून्य-
द्रव्यत्वादित्यर्थः । तथा च स्पर्शात्यन्ताभावद्रव्यत्वादित्यर्थो लभ्यते ।
तेन स्पर्शप्रागभाववत्यनुत्पन्नचतुष्टे न व्यभिचारः । न च द्रव्ये क्षणि-
कताया अस्वीकारादुत्पत्त्युत्तरक्षणे उत्तरापेक्षाबुद्ध्या चतुष्टुपादानाच्च
तत्र व्यभिचार इति वाच्यम्, असमवायिकारणत्वैकत्वस्य द्विती-
यक्षणे उत्पत्त्या तत्क्षणे चतुष्टुानुत्पत्तेस्तृतीयक्षणे च द्रव्यनाशस्यापि
सम्भवादित्याहुः । अत्र समवायाधिकरणैकत्वेनैव हेतुत्वं लाघवाच्च तु
सकलस्वाश्रयवृत्त्येकत्वेनेति व्यक्त्यन्तरावृत्त्येकत्वादेव तत्र चतुष्टो-
त्पत्तिर्द्वितीयक्षणे भवतीति दूषणमाहुः । तन्निवृत्त्यम् । तन्निष्ठचतु-
ष्टुं प्रति तदेकत्वेन कारणत्वादन्यथा तत्र चतुष्टोत्पत्तौ नियामकामा-
वादिति दिक् । कस्यचिदिति । कालकृतपरत्वविलक्षणपरत्वकारणत्वेन

(१) कालाजन्यत्वेन वैलक्षण्यसिद्धेः ।

कालकृतेना(१)परत्वेन व्यभिचारात् । विलक्षणदेशकालव्यव-
हारबलेन दिक्कालभेदकल्पनेति [तु] न वाच्यम् । व्यवहारविष-
यभेदे प्रत्ययं(२) विना विचित्रव्यवहारस्यैवानुपपत्तेः । अज्ञाते
(३)व्यवहाराभावात् । व्यवहारविषयभेद[परि]ज्ञानं च न प्रत्य-
क्षात् तयोरतीन्द्रियत्वात् । नानुमानात् । तेषां दूषितत्वात् । न
व्यवहारादितरेतराश्रयात् । तत्परिज्ञाने हि तद्यवहर्तव्यता (४)तद्य-
वहारे च तत्परिज्ञानमिति । अत्रोच्यते(५) । विवादाध्यासि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

परत्वानां स्वरूपवैलक्षण्यसत्त्वाद् व्यभिचार इत्यर्थः । अपरत्वेनेत्यु-
पलक्षणपरं परत्वान्तरेणापीत्यर्थः । ननु सर्वसाधारणदेशकालव्यव-
हारबलादेव कालदिशोभेदसिद्धिरित्याशङ्क्य निराकरोति—विलक्ष-
णेति । व्यवहारो हि शब्दप्रयोगस्तस्य च वैलक्षण्यं विलक्षणावष्य-
ज्ञानाधीनं तदेव च न सिद्धमित्याह—व्यवहारेति ।

ननु व्यवहर्तव्यभेदज्ञानाधीन एव व्यवहारभेदः स्यादित्यत
आह—तेषामिति । पूर्वापरादिप्रत्ययानां दूषितत्वादुपाधिनैवान्यथासि-
द्धिरित्यादिनेत्यर्थः । ननु व्यवहारभेदाक्षिप्तेनैव व्यवहर्तव्यभेदज्ञानं
स्यादित्यत आह—न व्यवहारेति । ‘अत्रोच्यते’ एवं सत्यनेकदिक्कल्पना-
पत्तिरिति यत् पूर्वपक्षितं तत्र उच्यते इत्यर्थः । क्वचित् पाठः—अथ
वेति । दिगानन्त्यं यदेकदेशिनोक्तं तत्रापरितोषात् पक्षान्तरमिदमुच्यत
इत्यर्थः । विवादाध्यासितानीति दृष्टान्तलाभार्थं तद्व्यावर्चनाय अन्यथाऽ-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

व्यक्तिभेदरूपस्येत्यर्थः । अपरत्वेनेत्युपलक्षणं परत्वान्तरेणापीति
द्रष्टव्यम् । तेषामिति । परत्वापरत्वचिरक्षिप्रप्रत्ययादीनां लिङ्गानामि-
त्यर्थः । स्वाभिमतं दिगनुमानमाह—अथ वेति । एकदेश्यनुमानापेक्षया

न्यायलीलावतीप्रकाशविश्वरूपः

दिशः सिद्धिरिति मतं तन्निराकरणेन च मदुक्तमेवैतत्साधनं सम्यक्,
न त्विदमित्युक्तम् । उपलक्षणाभिहितम् । एतच्च स्वरूपवैलक्षण्यपदस्य व्यक्ति-

(१) ऽप्यस्याकालकृतेनाप० ।

(२) ऽयमेदप्रत्ययं वि० ।

(३) अज्ञातव्यव० ।

(४) तयोर्व्यव० ।

(५) अथ वा ।

तानि कर्माणि (१) निरवयवेन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवज्जातीय (२)
वर्जितसाधारणद्रव्याधिकरणजन्यानि कार्यत्वात् अभिन्नतन्तुहे-
तुकद्रव्यगुणकर्मवत् । न च शब्दसुखादिभिर्यभिचारः । एवम्भू-
ताधारजन्यत्वेन तेषामपि पक्षत्वात् (३) । विशेषगुणाधार (४) जन्य-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

नुपसंहारितापत्तेः । निरवयवेन्द्रिये श्रोत्रमनसी तद्ग्राह्यो यो विशे-
षगुणजातीयः शब्दज्ञानादिस्तद्वर्जितं तच्छून्यं यत् साधारणं द्रव्यं
तदेवाधिकरणं तज्जन्यानीत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः साध्यविकलो माभू-
दत उक्तं निरवयवेन्द्रियेति । वर्जितपर्यन्तविशेषणमहिम्ना आका-
शात्मभ्यामन्यथासिद्धिनिरासः । जातीयपदमीश्वरात्मनोऽन्यथासि-
द्धिवारणाय तस्यापि मनोग्राह्यजातीयगुणवत्त्वात् । असमवायिका-
रणैरन्यथासिद्धिवारणाय साधारणेति । द्रव्यपदं च द्रव्यत्वेन दिक्-
सिद्ध्यर्थम् । ननु निरवयवेन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवदात्माकाशाभ्यां ज-
न्येषु शब्दसुखादिषु व्यभिचार इत्यत आह—न चेति । तेषामपि दिग्-
जन्यत्वात् साध्यसत्त्वात् । शब्दसुखादीनां विशेषगुणवदाधारजन्य-
तया तद्रहिताधारजन्यत्वं बाधितमिति शङ्कते—विशेषगुणवदिति । निर-
वयवेन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवदित्यर्थः । उभयजन्यत्वसम्भवाच्च बाध इति

न्यायलीलावतीप्रकाशः

विकल्पः, अत एवात्रोच्यत इति कचित्पाठः । पूर्वोक्तानुमाने दिग्ने-
कत्वसाधकेऽपरितोषादिदानीं दिशि प्रमाणमुच्यत इत्यर्थात् । वि-
वादाध्यासितानि दृष्टान्तेतरद्रव्यगुणकर्माणीत्यर्थः । निरवयवेत्यादिना
आकाशात्मव्यवच्छेदः । जातीयपदमीश्वरेणान्यथासिद्धिवारणार्थम् ।
ननु साधारण्यं सकलकार्यापेक्षया वा पक्षापेक्षया वा उभयथापि
दृष्टान्तासिद्धिः । मैवम् । साधारणपदेन पक्षधर्मताबलाद्विवादाध्या-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भेदार्थकत्वे । यदि च वैजात्यं तदर्थस्तदा यथाश्रुतमेव सुस्थम् ।
अपरितोषादिति । तद्वीजं तु गौरवमेव अनेकत्वबुद्धेरुपाधिभिरेवोपपत्तेः ।
साधारणपदेनेति । साधारणशब्दस्य स्वशब्दादिवत् सम्बन्धिशब्दतया

त्वेन न तद्रहिताधारजन्यतेति चेन्न, घटादावसर्वज्ञकर्तृपूर्वक-
त्वेन(१) सर्वज्ञकर्तृपूर्वकतावदविरोधात् । अत एवात्रात्मनि ज्ञा-
नम्, इह नीले नीलत्वम्, इह कर्मणि चलनत्वम्, इह तमसि(२)
खद्योत इत्यभिन्नाकारमाधारत्वमवभासते । असम्बद्धं कथमिदम-
वच्छेदकमिति चेन्न, समवायवत्स्वभावप्रत्यासत्तिबलेनैवोपपत्तेः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

दृष्टान्तेन समर्थयति—घटादाविति । आधारस्य साधारणत्वं दर्शयितु
माह—अत एवेति । न च कालेनान्यथासिद्धिः, इह काले संयोग इति
प्रतीत्या कालाधारकस्यापि देशाधारकत्वेन प्रतीतेः । इहेदानीं जातो
नष्टश्चेति प्रतीतिबलात् कालभिन्नाधिकरणसिद्धेः देशोऽपि दिग्वि-
शिष्टो भूतलादिस्तदाधारता च दिगाधारतामादायैवेति भावः ।
नन्विहात्मनि ज्ञानमित्यादावात्मासम्बद्धाया दिशः कथमवच्छेदक-
त्वमित्याह—असम्बद्धमिति । प्रतीतिबलात् स्वभावसम्बन्ध एव कल्प-
नीय इत्याह—समवायवदिति । तथा चेहात्मनीत्यादौ सर्वत्र दिग्विशिष्ट-
मेवेदंपदार्थः । इहेदानीं घट इतिप्रत्यक्षविषयतया दिशः प्रत्यक्षता-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

सितकार्यप्रतियोगिकस्यैकस्य कारणस्य सिद्धेः । न च कालेन सि-
द्धसाधनं इहात्मनि ज्ञानमिति वदिह देशे संयोग इति कालभिन्नत्वे-
नैवाधारस्य दिशः प्रतीतेः । अत एवेति । न च साक्षात्कारविषयत्व-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

समभिव्याहृतपरतया पक्षधर्मताबलादभिमतविशेषसिद्धिरित्यर्थः ।
यद्यप्यनुमाने शब्दमहिमा न प्रयोजकस्तथापि प्रतिज्ञायामाकाङ्क्षाब-
ललभ्योऽर्थोऽन्वयिनि प्रतीत्यनुपपत्त्या सिद्ध्यतीति प्रदर्शनार्थं
तदुपन्यास इति भावः । वस्तुतः साधारणपदत्यागेऽपि लाघवादे-
वैका दिक् सिद्ध्यति । ग्रन्थोऽपि तादृशसिद्धेः साधारणपदेनोक्तत्वा-
दित्येवं योज(नं)या पक्षधर्मताबललभ्यसाध्यप्रदर्शनमेव मूले साधा-
रणपदेन कृतमित्यर्थको द्रष्टव्यः । एवं च दृष्टान्तेऽभिन्नपदमविव-
क्षितार्थमिति ध्येयम् । इहेति । तथा च कालभिन्नत्वमधिकरणे विशे-

नन्वेवं सति प्रत्यक्षादिकं स्यात् । न स्यात्, अनुमानपा-
रतन्व्येण तत्प्रवृत्तेः (१) । व्यवसाय[स्य]पारतन्व्येण परमाण्वादेषु

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पत्तिरित्याह—नन्विति । अनुमानेति । विशिष्टप्रत्यक्षेऽपि विशेषज्ञानमात्रं
तन्त्रं तच्चानुमानिकमेवेत्यर्थः । अनुमेयस्यापि प्रत्यक्षविषयतायां दृष्टा-
न्तमाह—व्यवसायस्येति । परमाणुमहं जानामीति साक्षात्कारेऽनुमित

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मिदंशब्दार्थो दिक् चाप्रत्यक्षेतीहेत्यत्र न दिशो भानमिति वाच्यम्,
साक्षात्कारविषयत्वस्येदंशब्दप्रयोगाहेतुत्वात् । अन्यथाऽयं साक्षा-
त्कृत इत्यत्र पौनरुक्त्यापत्तेः विशिष्टाधारतायां चावच्छेदकस्याप्या-
धारतेति दिशोऽप्याधारतासिद्धिः । यद्वा इहेत्यनुगतधीकारणतया
दिशः सिद्धिः । न चात्मनैवानुगतेन सा स्याद् दिग्विशिष्टस्येदमर्थ-
त्वात् इहात्मनीत्यपि प्रतीतेः । कर्मणि चलनत्वमिति कार्यदृष्टान्ते-
नाकार्येऽप्यधिकरणमेकं साध्यमित्यभिप्रेत्याकार्यमप्युदाहृतम् ।
अनुमानेति । विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानं कारणं तच्चान्यकरणजज्ञान-
साधारणमित्यर्थः । व्यवसायेति । परमाणुमहं जानामीत्यनुव्यवसाये

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

षणं साध्ये कर्तव्यं विपक्षबाधिका चेयं प्रतीतिरिति भावः । न
न्विहेति प्रतीत्या दिग्विशिष्टसमवायादेराधारता विषयीक्रियते न
तु दिश इत्यत आह—विशिष्टेति । विशेषणतायां बाधके सत्येवोपलक्ष-
णत्वस्वीकारादिति भावः । प्रतीतिविषयतया दिशं साधयित्वा
तत्कारणतया तां साधयति—यद्वेति । इहात्मनीति । तथा च त्वन्मते
पौनरुक्त्यं स्यादिति भावः । यद्यपि इह दिशीत्यपि प्रतीतेस्तुल्य-
मिदं दूषणं दिश्यामस्तथापि इहेत्यनेन साक्षादुपाधीनामेवाधारता
प्रतीयते तदाधारता च परस्परासम्बन्धनिर्वाह्येति तद्धटकत्वेन दि-
शोऽपि तत्र चात्मनो घटकत्वेऽतिप्रसङ्गो दिशस्तु धर्मिप्राहकमानेन
नियताधिकरणतानियामकतयैव सिद्धेर्न स प्रसङ्ग इत्यत्र तात्पर्यम् ।
अकार्यमपीति । यद्यपीह नीले नीलत्वमित्यत्रैवेदं वक्तुं युज्यते तथापि
तत्र नीलपदस्य द्रव्यपरतया नीलत्वपदस्य च तद्धर्मनीलरूपतया-

मनःप्रवृत्तिवत् घ्राणजसुरभिज्ञानपारतन्त्र्येण त्वगिन्द्रियस्य गन्धे प्रवृत्तिवत् [वा] । अप्रतिसंहितानुमानानामपि इहेतिमतिदर्शनान्नैव-
मिति चेन्न, देहे ज्ञानसुखादिप्रतीतावभ्यस्तत्वेन प्रतिसंहितेऽपि
लिङ्गेऽप्रतिसन्धानात्(१) । एवं कालोऽपि सर्वत्रा(२)भिन्ना-
कारवर्तमानप्रत्ययवेद्यः । अस्तित्वं वर्तमानत्वमिति चेन्न, तद् [हि]
वस्तूनां [स्व]रूपं वा सत्तासामान्यं वा । नाद्यः । भिन्नेष्वभिन्ना-
वभासानुपपत्तेः । नेतरः । अभावे सामान्ये [ऽपि] च वर्तमानप्रत्य-
यात् । अनुत्पन्नप्रध्वंस[त्वं]मसत्प्रागभावत्वं च वर्तमानत्वमि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

स्यापि परमाणोः प्रवेशदर्शनादित्यर्थः । *प्राणेति । घ्राणोपनीतस्यापि
सौरभस्य स्पर्शनप्रत्यक्षे भानवदित्यर्थः । ननु यदि नाध्यक्षा दिक्
तदानाकलिततल्लिङ्गानां तद्धीर्न स्यादित्याह—अप्रतीति । लिङ्गप्रतिस-
न्धानमस्त्येव किन्तु अभ्यस्ततया तदप्रतिसन्धानभ्रम इति दृष्टान्तेन
द्रढयति—देह इति । परदेहे यथायं सुधीर्ज्ञानवानित्याद्यनुमानमभ्य-
स्तलिङ्गानां लिङ्गप्रतिसन्धानाभावादित्यर्थः । कालसिद्धौ पूर्वसूचि-
तमभिनवं पन्थानमाह—एवमिति । घटो वर्त्तते पटो वर्त्तत इत्यनुगतव-
र्त्तमानप्रत्ययस्य यो विषयः स एव काल इत्यर्थः । स चाप्रत्यक्षोऽप्यु-
पनीत एव भासत इति भावः । अन्यथासिद्धिं निरस्यति—अस्तित्वमिति ।
अभाव इति । तस्य सत्ताभानसामग्रीविधुरत्वादिति भावः । अनुत्पन्न-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्त्या परमाणुरपि भासत इत्यर्थः । देह इति । परस्य
देहे ज्ञानसुखादिकमनुमायायं गौरः सुखी ज्ञानवानिति यथा लिङ्ग-
प्रतिसन्धानेऽपि तदप्रतिसन्धानाभिमान इत्यर्थः । चिरन्तनप्रमाणा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ऽप्युदाहरणत्वं भवेदिति निःसन्दिग्धाकार्थस्थलमागत्योक्तम् । स्वश-
रीरावच्छिन्नज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वात् विशेषपरतया व्याचष्टे—परस्थेति ।

ति चेन्न, ध्वंसप्रागभावनिवृत्ते(१)र्वस्तुस्वभावत्वेन व्यावृत्तत्वा-
दनुगतावभासविषयताविरोधात् । अर्थ(२)क्रियाजननयोग्यत्व-
मिति चेन्न, तदपि वस्तुस्वरूपमेव । तच्च व्यावृत्तमनुवृत्तं वा ।
तत्राद्ये(३) अभिन्नावभासविरोधोऽन्यत्र जातित्वापत्तिः [त्तः] ।
कार्योपहितं स्वरूपमिति चेन्न, अननुसंहितकार्यान्वयव्यतिरे-
कस्यैव नीलादिष्वभिन्नावभासदर्शनात् ।

किं च जनकत्वं जननानुकूलसहकारित्वं(४) वा तत्स्वरूपं(५)
वा । नाद्यः । सहकारि[वि]रहितेष्वपि वर्तमानप्रत्ययात् । नेतरः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

प्रध्वंसत्वमिति । व्योमादीनामिति(६) । व्योमादीनामपि वर्त्तमानत्वव्यवहार-
साधारणोऽयं धर्म इति भावः । स्वरूपयोग्यत्वमादाय शङ्कते—
अथ क्रियेति । अवर्त्तमानदशायां तदनुपपत्तेरिति भावः । जातित्वापत्तेरिति ।
तथा चाभावसामान्ययोर्वर्त्तमानव्यवहारानुपपत्तेरिति भावः । सह-
कारियोग्यत्वमादाय शङ्कते—कार्येति । अननुसंहितेति । अननुसंहितो-
पाधेरुपहितवर्त्तमानप्रत्ययानुदयप्रसङ्गादित्यर्थः । शङ्कितमेव द्वयं दूषणं
स्फुटयितुं पुनः शङ्कते—किं चेति । सहकारीति । यद्यपि यावत्सत्त्वं सह-
कारिसत्त्वं वस्तूनां तथापि तदप्रतिसन्धानेऽपि वर्त्तमानप्रत्ययादिति

न्यायलीलावतीप्रकाशः

दभिनवं प्रमाणमाह—एवमिति । अभिन्नेत्येकेत्यर्थः । जातित्वापत्तिरिति ।
तथा चाभावसामान्ययोर्वर्त्तमानताव्यवहारो न स्यादित्यर्थः ।
कार्योपहितमिति । पूर्वं स्वरूपयोग्यतामादाय शङ्कितमिदानीं तु सह-
कारियोग्यतामादायेत्यपौनरुक्त्यम् । स्वरूपं वेति । न च भिन्नेष्वभिन्ना-
वभासानुपपत्तेरित्यनेन गतार्थता स्वप्रतियोगिकान्योन्याभावानधि-
करणत्वस्य स्वरूपत्वात् । सहकारिविरहितेष्विति । यद्यपि यावत्सत्त्वं

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्वप्रतियोगिकेति । तथा च तद्याक्तित्वं स्वरूपत्वं इह तु तन्निवृत्ते धर्मा-

(१) ०भावव्यावृत्तेर्व० । (२) अथ क्रियाज० ।

(३) आद्ये । (४) ०रिमत्त्वं वा । (५) स्वरूपं वा ।

(६) एतदप्रतीकानुसारी पाठ आदर्शभूतेषु मूलग्रन्थेषु न दृश्यते ।

अतीतानागतेष्वपि (१) वर्तमानप्रत्ययप्रसङ्गात् । तेषां स्वरूपतोऽयो-
ग्यत्वे तत्र कारणत्वनिश्चयस्य भ्रान्तत्वप्रसङ्गात् । प्रमाणवेद्यत्व तदि-
ति चेन्न, अतीतेष्वपि (२) वर्तमानावभासापत्तेः । ततः समवायवदेकं
वर्तमानं यदवच्छेदकं स कालः । न चैवमतीतानागतावभा-
सबलेनातीतानागतपदार्थवेदनप्रसङ्गः । प्राक्प्रध्वंसाभावोपाधि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

भावः । अतीतेति । अतीतानागतयोरपि स्वरूपं स्वरूपमेवेत्यर्थः ।
यद्यपि यथा तयोः स्वरूपं तथा सामान्यतो वर्तमानत्वमपि तथापि
तयोर्वर्तमानत्वप्रतीत्यनुदयादिति भावः । तेषामिति । अतीतानागता-
नामयोग्यत्वे तत्रेष्टसाधनताज्ञानाधीना प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः ।
अतीतेष्वपीत्युपलक्षणं अनागतेष्वपीति द्रष्टव्यम् । यदवच्छेदकमिति । घटा
दौ यद्विशेषणमित्यर्थः । समवायवदिति । दृष्टान्तेन कालविशिष्टप्रतीति-
रपि स्वरूपसम्बन्धाधीनैवेत्युक्तम् । ननु यथा वर्तमानप्रत्ययः का-
लाधीनस्तथा अतीतानागतप्रत्ययावपि अनुगतद्रव्यद्वयाधीनौ स्या-
तामित्यत आह—न चैवमिति । घटादेः प्रागभावकाल एवानागतकालौ

न्यायलीलावतीप्रकाशः

किञ्चिज्जननात् सहकारिविरहो न कदापि तथापि सहकारिसा-
हित्यानभिसन्धानेऽपि वर्तमानप्रत्ययान्न तदेव वर्तमानत्वमिति भावः ।
अतीतेति । स्वरूपाप्रतिसन्धानेऽपि वर्तमानप्रत्ययादित्यर्थः । सामा-
न्यतस्तयोरपि वर्तमानत्वादिदानीन्तनवर्तमानत्वस्य चानिर्वचनाद्
यथाश्रुतस्यानुपपत्तेः । तेषामिति । तथा चेष्टसाधनताज्ञानाभावाद्
बहुवित्तव्ययायाससाध्ये प्रवृत्त्यभावापत्तेरित्यर्थः । समवायवदित्यनेन
सम्बन्धान्तरनिरासः । 'अवच्छेदकं' विशेषणम् । यद्यपि वर्तमानत्वं

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

न्तरमित्यपौनरुक्त्यमिति भावः । स्वरूपेति । निरुक्तस्वरूपत्वाप्रतिव-
त्धानेपीत्यर्थः । यथाश्रुतार्थत्यागे हेतुमाह—सामान्यत इति । समवायवदिति ।
यथा समवायः स्वरूपेणैवावच्छेदकः तथा वर्तमानाख्यकालोऽपीति
भावः । यद्यपीति । तथा च किं विशेषणत्वविवक्षया विशेषो (३) पलक्षण-

वशेनैव तदुपपत्तेः । विवादाध्यासितान्यव्यापकद्रव्याणि युगप-
द्विशेषगुणशून्यैकद्रव्यसंसर्गाणि द्रव्यत्वात् आत्मवत् [इति] दिक् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

भविष्यतीति प्रत्ययालम्बनः प्रध्वंसावच्छिन्नश्च काल आसीदिति
प्रत्ययालम्बनः नित्येषु चातीतानागतव्यवहारो नास्त्येव वर्त्तमानव्य-
वहारस्तु तत्रापीति भावः । येनानुमानेनोपनीतः कालः प्रत्यक्षे भा-
सते तदाह—विवादाध्यासितानीति । दिङ्मात्रसम्बद्धानि दिग्भिन्नाविशेष-
गुणशून्यद्रव्यसम्बद्धानि वेति विवादाध्यासितानीत्यर्थः । अत्र संस-
र्गिणीति यदि संयुक्तानीति साध्यं तदाऽव्यापकत्वेन द्रव्यानि विशे-
ष्यानि । अन्यथा व्योमादावपि वर्त्तमानप्रत्ययदर्शनात् स्वरूपसंसर्ग-
स्तत्रापीनि विशेषणमनर्थकम् । एवं च द्रव्यानीत्यपि न तथा प्रयो-
जनवत् पदार्थमात्रस्यैव संसर्गित्वात् । सर्वत्र वर्त्तमानादिप्रत्ययदर्श-
नात् दिग्भिन्नत्वेन साध्यं विशेष्यं व्यापकानां मनःसंयुक्तत्वेनैव
दृष्टान्तता । अव्यापकानां द्रव्याणां पक्षधर्मताबलात् दिग्भिन्नं
विशेषगुणशून्यं यदेकं द्रव्यं कालस्तत्संयुक्तत्वं सिध्यतीति भावः ।
वस्तुतस्त्वात्मभिन्नाः सर्वे पदार्थाः दिग्भिन्नविशेषगुणशून्यैकद्रव्य-
संसर्गिणः पदार्थत्वादात्मवदित्यत्र तात्पर्यम् । सर्वत्र यौगपद्यवर्त्त-
मानादिप्रत्ययानां कालनिबन्धनानां दर्शनात् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

कालस्वरूपमेव तदवच्छेदोऽपि वस्तुकालाभ्यां नातिरिच्यते । न चैव-
मतीतमपि वर्त्तमानं स्यात् सामान्यत इष्टत्वात् । तथापीदानीं वर्त्तन
इत्यतीतेऽपि प्रयोगः स्यादिति भावः । अनुमानोपनीतः कालः प्रत्यक्षे
भासते इति कालसाधकमनुमानमाह—विवादिति । दिगन्यत्वेन साध्य-
विशेषणान्न सिद्धसाधनं अव्यापकद्रव्यमात्राभिधाने च मनःसंयोगेन

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

साधारणोपपञ्चकत्वमात्रपरतयैवावच्छेदकपदार्थः कुतो न व्याख्या-
तः । अतीतादौ वर्त्तमानत्वप्रत्ययापादने चेष्टापत्तिरेवेति भावः ।
तथापीति । तथा चोपलक्षणत्वेऽतीतेऽपि तथा शब्दप्रयोगापत्तिरिति
भावः । तस्मात्तदा प्रयोगाधिकरणकालविशिष्टत्वं तत्कालीनतत्पद-
प्रयोगोपाधिः । तत्कालीनयच्छब्दादिप्रयोगे तत्तत्कालीनबुद्धिवि-

सुखोपादानमितरेभ्यो भिद्यते सुखोपादानत्वात् । न यदेवं

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ईश्वरस्य साधितत्वात् संसारिणमधिकृत्याह—सुखोपादानमिति । अत्रेतरपदेन ईश्वरोऽपि विवक्षितः । तेन न हेतोः सपक्षाद्यावृत्तिः, ईश्वरस्यापि विपक्षत्वात् । आत्मत्वावच्छेदेन इतरभेदो ज्ञानवत्त्वेनैव साध्य इति हृदयम् । सुखं कचिदाश्रितं गुणत्वादिति सामान्यतोदृष्टात् परिशेषसहायात् सुखोपादानं सिद्धं तस्येतरभेदः साध्य इति नाश्रयासिद्धिः । सुखस्य रूपादिपञ्चस्कन्धनिबन्धनं तदुपादानकत्व-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

सिद्धसाधनं स्यादिति विवादाध्यासितानीत्युक्तम् । ननु विशेषगुण-
शून्यैकैकद्रव्यसंयोगित्वे साध्ये सिद्धसाधनम्, एकमात्रसंसर्गित्वे च सा-
ध्येऽप्रसिद्धविशेषणत्वम् । अत्राहुः । तन्त्वनाश्रितानि कार्याणि तन्त्वा
श्रितकार्याधिकरणजन्यानि कार्यत्वात्सम्प्रतिपक्षवदित्यत्र तात्पर्यात् ।

ईश्वरात्मनो भेदस्य पूर्वोक्तत्वात्संसारिणं पक्षीकृत्याह—सुखोपादा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

षयतावत् । विशिष्टं चातीतत्वादिदशायां नास्ति विशेष्याभावात् ।
उपलक्षणता तु विशेष्यात्ययेऽपि विशेषणाल्य इवाविरुद्धेति ता-
त्पर्यम् । विवादाध्यासितानीति । एवञ्च मनोऽसंसर्गीणीत्यर्थः । ननु
विशेषगुणेति । न च सिद्धसाधनं मनसैवाभिमतं तच्च मनःसंसर्गर-
हितस्यैव पक्षतया युक्तमिति वाच्यम्, मनःसंसर्गरहितस्यैव पक्षता-
वच्छेदकतायामज्ञानरूपाश्रयासिद्धिः । तन्निश्चायकाभावादेकमनःसं-
सर्गरहितस्य च तथात्वे मनोऽन्तरसंसर्गमादाय सिद्धसाधनम् ।
न च विशेषगुणशून्यादिगन्धद्रव्यसंसर्गित्वमात्रमेव साध्यं लाघवा-
च्चैककालसिद्धिरिति वाच्यम्, नानात्वेऽपि मनसां क्लृप्तत्वेन एक-
त्वलाघवस्याकिञ्चित्करत्वादिति भावः । तन्त्वनाश्रितानीति । पक्षभिन्न-
स्यैव दृष्टान्तत्वं पक्षतावच्छेदकेऽपि चांशतः सिद्धसाधनमिति
पक्षविशेषणम् । कार्याधिकरणमात्मापीति तज्जन्यत्वेनार्थान्तरमिति त-
न्त्वनाश्रितत्वं कार्यविशेषणम् । अव्यासज्यवृत्तित्वमपि कार्यविशेषणम्-
तो न संयोगमादायोक्तदोषतादवस्थम् । दिगन्यत्वमप्याधिकरणविशे-
षणमतो न सिद्धसाधनम् । न च तन्तुनाऽर्थान्तरं बाधादेव तदस-

न तदेवं यथा रूपम् । न चात्र रूपादिविषयपञ्चकमेवोपादानम् ।
आन्तराणां बाह्यानुपादानत्वात् । अन्यथा ज्ञानस्यापि देहाद्युपा-
दानतापत्तेः । नापि ज्ञानमेव । सुखस्याज्ञानात्मकत्वात्(१) । अन्यथा
शब्दस्यापि तादृशतापत्तेः । न चेदमेव ज्ञानं स्पष्टनीलाद्याकार-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

शङ्कां निरस्यति—न चेति । रूपादीत्यादिपदेन रसाद्युपसङ्ग्रहः । आन्त-
राणामिति । मनोमात्रग्राह्याणामित्यर्थः । आत्मभिन्नत्वं बाह्यत्वं वहिरि-
न्द्रियग्राह्यत्वं वा बाह्यत्वम् । मानससाक्षात्कारविषयत्वमिति यावत् ।
अन्यथेति । यद्यान्तरमपि बाह्योपादानकं स्यादित्यर्थः । नापि ज्ञानमेव
सुखोपादानमित्यनुषजनीयम् । बौद्धमते सजातीयमेव कारणमित्य-
वष्टम्भेनाह—सुखस्येति । अन्यथेति । यदि विजातीयमुपादानं स्यादि-
त्यर्थः । 'तादृशतापत्तेः' ज्ञानोपादानकतापत्तेः । न चेदमेवेति । 'इदं' सुखं
ज्ञानमेवेत्यर्थः । तथा च सजातीयं ज्ञानमुपादानं भवेदिति भावः ।
शब्देति । यथा शब्दनीलयोर्भेदो बाह्योपादानकत्वं च तथा शीतस्य

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नमिति । न चेश्वरात्मनः सपक्षत्वात् तद्व्यावृत्तेरसाधारण्यमितरप-
देन पृथिव्यादिचतुर्दशकस्येश्वरस्य च विवाक्षितत्वात् । आन्तराणामि-
ति । वहिरिन्द्रियाजन्यजन्यसाक्षात्कारविषयत्वमान्तरत्वम् । ज्ञान-
भिन्नत्वं च बाह्यत्वम् । नापि ज्ञानमेवेति । उपादानमित्यनुषजनीयम् ।
सुखस्येति । सजातीयकारणमुपादानं बौद्धानां सुखं च ज्ञानत्वानधिकर-
णमतो न ज्ञानोपादानकमित्यर्थः । विजातीयोपादानकत्वे दोषमाह—
अन्यथेति । ज्ञानोपादानकत्वापत्तेरित्यर्थः । न चेदमिति । 'इदं' सुखं
ज्ञानमेवेत्यर्थः । अतस्तदुपादानं ज्ञानमेव स्यादिति भावः । स्पष्टेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

म्भवात् । न चात्मन एव सर्वाधारत्वमितः सिद्ध्यतीति वाच्यम्,
तन्निरासप्रकारस्यानुपदमेवोक्तत्वात् । न तन्तुसमवेतत्वमुपाधिः ला-
घवेन कार्यत्वस्यैव तत्प्रयोजकत्वेन व्याप्यतया पूर्वोक्तप्रतीतिरूपवि-
पक्षबाधकेन तन्निरासादिति भावः । इतरेति । तथा चेश्वरस्य विपक्ष-
त्वमेवेति भावः । ज्ञानभिन्नत्वं चेति । एतच्च परमतेनैवोक्तम् । तथा च तद्वै-

स्येव(१) स्पष्टशाताद्याकारस्यापि, बाह्योपादानत्वात् । न चाना-
दि सुखसन्ततिरुपादानम् । पूर्वमनुपलब्धेः । तदिन्द्रियविषय-
बुद्धिदेहा(२)द्यतिरिच्यमानमुपादानमात्मैव । असति चात्मनि अ-
न्यानुभूतस्यान्येन स्मृतिर्न(३) स्यात् । उपादानोपादेयभावादुपप-
त्स्यत इति चेन्न, दिनान्तरानुभूतस्य सुषुप्तिदशान्तरितोपादानोपा-
देयसन्ततित्वेन स्मृतेरनुपपत्तेः । निराकारा चित्सन्ततिरनुवर्तत

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

सुखस्यापि ज्ञानाद् भेदो बाह्योपादानकत्वं चेत्यर्थः । बाह्यत्वमिह
ज्ञानभिन्नत्वम् । ननु सुखस्य सजातीयं सुखमेवोपादानमित्यत आह—
न चानादीति । पूर्वमिति । सुखस्य उत्पन्नमात्रप्राप्तत्वेन सुखोत्पत्तेरपि
पूर्वं सुखोपलम्भापत्तिरेवं स्यादिति भावः । परिशेषाद् यत् सिद्धं
तदाह—तदिन्द्रियेति । अर्थादिन्द्रियानुपादानत्वमपि सिद्धमेवेत्युपसं-
तम् । देहानां बाल्यकौमारादिभेदादिन्द्रियाणां विषयाणां च भेदाद-
न्यदृष्टस्यान्येनास्मरणाद् यदेकत्वनिबन्धना स्मृतिः स आत्मेत्याह—
असतीति । ननूपादानोपादेयप्रवाहोऽनुभविता स्मर्त्ता च स च भूत-
चैतनिकस्य देहप्रवाहो बुद्धिचैतनिकस्य तु बुद्धिप्रवाह एवेति न
स्मृत्यनुपपत्तिरित्याह—उपादानेति । बुद्धिचैतनिकं प्रति बाधकमाह—
दिनान्तरितेति । सुषुप्त्यन्तरितोपादानकत्वेन दिनान्तरानुभूतगोचरायाः
स्मृतेरनुपपत्तिरित्यर्थः । सुषुप्तिदशायामपि सूक्ष्ममात्रया बुद्धिधाराऽ-
नुवर्त्तत एवेति न विच्छेद इत्याह—निराकारेति । निर्विषयं यदालय-
विज्ञानमाचक्ष्मह इति भावः । तर्हि निर्विषयं सुखोपादानमनादिनि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

अहं सुखी अहं जाने इति विलक्षणबुद्धिवैद्यत्वादित्यर्थः । दिनान्तरेति ।
दिनान्तरानुभूतस्य स्मृतेरनुपपत्तेरिति सम्बन्धः । अत्र सुषुप्तीत्या-
दि हेतुः । 'अन्तरितत्वं' विच्छिन्नत्वम् । ननु विच्छेदो योग्याऽनुपल-
ब्ध्या ज्ञायते सुषुप्तौ चायोग्या ज्ञानसन्ततिरस्तीत्याह—निराकारेति । नि-

(१) शब्दनीलायाकारवदिति कण्ठाभरणसम्मतः पाठः ।

(२) तदिन्द्रियबुद्धिविषयदेहव्य० ।

(३) स्मरणं न स्मृतः ।

इति चेन्न, चितां साकारत्वेन प्रतिबन्धात् । अन्यथा सर्वत्र ज्ञानसु-
खदुःखादिसन्तरेवानुवृत्तिः^(१)प्राप्तेः । नन्विदमसम्बद्धम् । जगतः

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

धनमात्मानं स्वीकृतवानसीत्यभिप्रेत्याह—चितामिति । साकारत्वेन
सविषयत्वेनानादिनिधनत्वमात्मनोऽसहमानः पूर्वपक्षी क्षणभङ्गमव-
तारयति—नन्विति । इदमिति । आत्मनोऽनादिनिधनत्वमित्यर्थः । जगत
इति । आत्मनोऽपि जगदन्तकृतत्वादिति भावः । क्षणभङ्गे विप्रतिपत्तिः
सत्त्वं क्षणमात्रवृत्त्यनेकवृत्तिधर्मव्यापकताव्याप्यं न वा । कार्यं
स्वसमवायिकारणसमानकालीनं न वा । सत्त्वमुत्पत्तिव्याप्यं न वा ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

विषया ज्ञानसन्ततिरालयविज्ञानरूपेत्यर्थः । 'साकारत्वेन' सविषय-
त्वेनेत्यर्थः । अनादिनिधनं निर्विषयकं सुखोपादानं तावतापि सिद्ध-
मित्याभिसन्धिः । ननु न सिद्धं क्षणभङ्गपक्षे तस्य सन्तन्यमानत्वेना-
नादिनिधनत्वानुपपत्तेरित्याभिसन्धाय क्षणभङ्गमवतारयति—नन्विति ।
क्षणभङ्गे विप्रतिपत्तयः सत्त्वमुत्पत्तिव्याप्यं न वा, कारणस्य कार्यो-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

परीत्या न रूपादिपञ्चकमुपादानमिति भावः । सत्त्वमिति । अत्र व्या-
प्तिः कालगर्भा । एतत्सत्त्वमेतदुत्पत्तिव्याप्यमिति च विधिकोटिः । तेन
तदुत्पत्तिकाल एव तत्सत्त्वमिति क्षणिकतापर्यवसानं विधिकोटौ ।
अत्र विधिप्रसिद्धिस्तदुत्पत्तावेव । निषेधप्रसिद्धिस्तु भिन्नकालमात्रे ।
कारणस्येति । स्वरूपयोग्यस्य तत्तत्कार्यसम्बन्धः सहकार्यनपेक्षो न
वा । एवञ्च पूर्वापरबीजभेदादर्थान् क्षणिकतासिद्धिः । विधिकोटिप्र-
सिद्धिर्नित्ये निषेधप्रसिद्धिर्घटादाविति मन्मते, [परमते ?] विधि-
कोटिप्रसिद्धिर्घटादौ निषेधप्रसिद्धिस्त्वलीके । अत्र प्रथमायामुत्पत्तेः
सत्त्वघटितत्वेन व्यापकत्वासम्भवः व्याप्यं व्यापककोटाविति न्या-
यात् । विशिष्टाविशिष्टभेदेन च तथात्वाविरोधस्तदा यद्युत्पत्ताव-
न्यविशेषणप्रक्षेपः, स च तन्मते व्यावर्त्याभावात् अयुक्त एवेत्यपरि-
तोषाद्वितीयोक्ता सापि विरुद्धा । अत्र धर्मिपक्षकप्रयोगदर्शनादेत-
स्याश्च धर्मपक्षकत्वात् । समानविशेष्यकत्वस्य च तत्र तन्त्रत्वादित्य-

क्षणभङ्गित्वात् । तथा हि यत्पूर्वापरकालयोर्विरोधिसंसर्गि तत् पूर्वा-
पर(१) कालयोर्भिद्यते यथा [प्र]दीपः, तथा च विवादास्पदम् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

क्षणभङ्गे प्रमाणमाह—यदिति । पूर्ववर्त्तिनो घटादपरवर्त्ती घटो भिद्यते
तद्विरुद्धधर्मसंसर्गित्वात् । यद्यविरुद्धधर्मसंसर्गि तत्ततो भिद्यत इति
मानार्थः । अन्यथा क्षणभङ्गो न सिध्येत, हेतौ पूर्वापरकालयोरित्यस्य
वैयर्थ्यं च स्यात् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

पधानं कारणत्वमात्रप्रयोज्यं न वा, कार्यं स्वसमवायिकारणसमानका-
लीनं न वेति । तत्र क्षणभङ्गसाधनमाह—तथा हीति । ननु पूर्वापरकाली-
नत्वं भेदहेतुरस्तु विरुद्धधर्मसंसर्गित्वस्य व्यर्थत्वात् । न चैतावता
क्षणभङ्गसिद्धिः किन्तु पूर्वापरकालीनयोर्भेदमात्रम् । अन्यथा प्रदीपस्य
दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यापत्तेरिति । मैवं मध्यक्षणवर्त्ती भावः पूर्वा-
परक्षणवर्त्तिनस्तस्माद्विद्यते तद्विरुद्धसंसर्गित्वात् सम्प्रतिपन्नवदिति
विवक्षितत्वात् । तथा चार्थात् क्षणभङ्गसिद्धिः । विरुद्धधर्मसंसर्ग

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रुच्या तृतीयामाह—कार्यमिति । इयमपि यद्यपि कार्यपक्षिका प्रयोगश्च
कारणपक्षक इति दोषतादवस्थम्, तथापि स्वसमवायिकारणं
कार्यसमानकालीनं न वेति विप्रतिपत्तिर्द्रष्टव्या । एवञ्च विधि-
कोटेः कार्यं निषेधकोटेश्च तत्कार्यसमानकालपटादावेव प्रसिद्धिः
सुलभा । यथाश्रुतपरमते कोट्यप्रसिद्धिः । यथाश्रुतेऽप्ययं घटसम-
वायिकारणसमानकालीनो न वेत्येवार्थ इति तदारम्भककपालादावेव
विधिप्रसिद्धिरित्यप्याहुः । साध्यसिद्धिविरोधिसंशयत्वेनैव चानुमित्य-
ङ्गत्वमिति न समानविशेष्यतापर्यन्तादर इति तेषामभिसन्धिः ।
विरुद्धेति । तन्मते तावत् एव भेदव्याप्यत्वादिति भावः । इष्टापत्ति-
माशङ्क्याह—न चेति । क्षणिकत्वस्य हेतुव्यापकत्वानवगमादिति भावः ।
अन्यथा क्षणिकत्वस्य व्यापकत्वे साध्यवैकल्यमिति उभयसिद्धत्वानु-
पपत्तेरित्यर्थः । पूर्वापरक्षणवर्त्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाव-
श्चात्र साध्योऽतो न तादृशकिञ्चिद्भेदमादाय सिद्धसाधनम् ।

नन्वेवमपि क्षणभङ्गसिद्धिरनुद्धृतैवेत्याह—तथा चेति । क्षणभङ्गनान्त-

न चैतदसिद्धम् । प्रसङ्गतद्विपर्ययाभ्यां(१) तत्सिद्धेः । अजनकमपि सहकार्यभावात्समर्थमिति सन्दिग्धव्यतिरेकित्वमेतयो(२)रिति चेन्न,

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ननु विरुद्धधर्मसंसर्गित्वमसिद्धमत आह—न चैतदिति । प्रस-
ङ्गेति । प्रसङ्गाभ्यां विपर्ययाभ्यां चेत्यर्थः । तथा हीति(३) । कुशूलस्थं
बीजं यदि जनकं स्यात् कुर्यान्न च करोति तस्मान्न जनकम् ।
एवं क्षेत्रपतितं यद्यजनकं स्यान्न कुर्यात् करोति च तस्मान्नाजनक
मिति जनकत्वाजनकत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्ग इति भावः । समर्थ-
मपि सहकारिविरहाच्च जनकमिति प्रकृतप्रसङ्गविपर्यययोर्विपक्ष-
बाधकर्तृकशून्यत्वमाह—अजनकमपीति । सन्दिग्धव्यतिरेकित्वं विप-
क्षबाधकर्तृकशून्यत्वं सन्दिग्धानैकान्तिकत्वं वा । उभयोरिति । प्रस-
ङ्गविपर्यययोरित्यर्थः । अनुमानतर्कयोर्विरुद्धधर्मसंसर्गस्यापि सन्दि-
ग्धत्वात् भावस्वभावनिर्वचनसामर्थ्यादेव प्रसङ्गविपर्यययोरदोषत्वं
भविष्यतीत्यभिप्रायेणाह—नेति । 'कारकस्वभावत्वे' क्रियोपधानस्व-
भावत्वे । 'अन्यथा' क्रियानुपधानस्वभावत्वे । ननु सहकारिसमव-
धानासमवधानप्रयुक्ते जनकत्वाजनकत्वे । तथा च कथं सदा जनन-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

साधयति—न चैतदिति । 'एतत्' परस्परविरुद्धधर्मद्वयसंसर्गित्वमित्यर्थः ।
प्रसङ्गेति । यद्येतत्कालीनं बीजं उत्तरक्षणवर्त्यर्थक्रियायां समर्थं स्यात्
तदानीं जनयेत् एतच्च सामग्रीमध्यप्रविष्टे तत्र दृष्टम् । न च जनयति
तस्मान्न समर्थमिति विपर्ययः । न च प्रसङ्गे इष्टापत्तिरुत्तरक्षणे तेन
तज्जननादिति वाच्यम्, एतत्कालीनत्वेन पक्षविशेषणात् । पक्षता-
वच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्यमेव साध्यमानस्य सिद्धतीत्यनुमाने
कल्तत्वादेतत्क्षणे सामर्थ्येन जननकत्वावधारणात् । अत्र चैकेन प्रस-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रीयकस्य सिद्ध्या उत्तरकाल क्षणभङ्गासिद्धिरित्यर्थः । यद्वा इदमेव क्ष-
णिकत्वं तच्चार्थात् पक्षधर्मताबलेन पक्षनिष्ठतया सिध्यतीत्यर्थः । नपुं-
सकतामुपपादयति—परस्परेति । पक्षतावच्छेदकेति । पक्षतावच्छेदकविशि-
ष्ट एव साध्यवैशिष्ट्यमनुमितिविषयो विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्योत्स-

(१) प्रसङ्गविपर्ययाभ्यां । (२) उभयोरिति कण्ठाभरणसम्मतः पाठः ।

(३) अत्र एतत्पतीकानुसारी पाठो मूले न दृश्यते ।

स्वभावानिरुक्तेः । तथा हि भावस्य कारकस्वभावत्वे सदा जन-
नम् । अन्यथाऽजननमेव स्यात् । सहकारिसन्निधाने जनकत्वं,
अजनकत्वं चान्यदेति स्वभाव इति चेन्न, कारकमकारकं चेति
यदि धर्माभिधानं(१) न तर्हि धर्मिणः स्वभावः । धर्मिरूपं चेत्
कथमनेकमेकस्य [धर्मिणो] रूपम् । एकं चेत् यावदवस्थानं
जनकम्(२) जनकं चेति प्राप्तम् । यदि च सहकार्यवच्छेदोऽपि [न] स्व-
भावान्तर्भूतस्तदा गलेपादुकया(३) सहकारिणामुदयः । न चेत्स-
दाऽजननापत्तिः । सहकारिसमयानन्तरसमयिनः(४) फलात्पू-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

मेवाजननमेव वा सदेति शङ्कते—सहकारीति । यदि कारकत्वाकारकत्वे
र्वाजादेर्धर्मो न तदा स्वभावाभिधानम् । अथ धर्मिस्वरूपमेव कारक-
त्वमकारकत्वं च तदा नैकस्य स्वभावद्वैरूप्यमित्याह—नेति । ननु जन-
कत्वाजनकत्वेऽपि एक एव भावस्वभाव इति कुतो द्वैरूप्यमित्याश-
ङ्क्याह—एकं चेदिति । यच्चोक्तं सहकारिसमवधानासमवधानयोजनकत्वा-
जनकत्वे तत्राह—यदि चेति । उदय इति । समवधानमित्यर्थः । अजनना-
पत्तिरिति । उपसीदतोऽपि सहकारिणो निराकृत्य न जनयेदित्यर्थः । ननु
कार्यनियतपूर्ववर्त्तिजातीयत्वं भावस्य स्वरूपयोग्यता सहकारिस-
मधानं च सहकारियोग्यता तदधीनं च फलोपधानमतः कथं सदा
फलोपाधानं कदाचिद्वा न फलोपधानमिति शङ्कते—सहकारीति । भाव-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ङ्गेन तद्विपर्ययेन चैकस्यैव विरुद्धधर्मवत्त्वं नापरस्येति प्रसङ्गविपर्ययप-
दाभ्यां प्रसङ्गद्वयं विपर्ययद्वयं च विवक्षितम् । 'सन्दिग्धव्यतिरेकित्वं'
अप्रयोजकत्वमित्यर्थः । स्वभावेति । स्थैर्यपक्षे तज्जनकत्वाजनकत्वाभ्याम्-
न्यस्य प्रकारस्याभावात्तद्विपर्ययावसाने बाधकसङ्गावादित्यर्थः ।
सहकारीति । तथा च जनकत्वावच्छेदकरूपस्याजननकालासत्त्वान्न
विरोध इत्यर्थः । न तर्हीति । तच्च धर्मधर्मिणोर्भेदादित्यर्थः । जनकं चेति ।
ततः सिद्धं विरुद्धधर्मसंसर्गित्वमित्यर्थः । यदि चेति । सहकारिराहित्ये
स्वभावप्रच्यवापत्तेरित्यर्थः । न चेदिति । यदि न सहकार्यवच्छेदः

(१) कर्माभिधानं ।

(२) जनकं चाजनकं चेति प्रकाशसम्मतः पाठः ।

(३) गलेपादिकया ।

(४) समयभाविन इति प्रकाशसम्मतः पाठः ।

वर्भावित्वं स्वभाव इति चेन्न, अस्यापि धर्मस्वभावत्वात्(१) ।

अत्रोच्यते । सहकारिसन्निधि(२)काले यः कार्यं जनयति(३)

भावः स सहकारिविरहकालेऽपि तत्र कार्यं समर्थोऽसमर्थो वा ।

समर्थश्चेत्तदापि जनयेत् । न चेत्तदेव वस्तु तत्र शक्तमशक्तं चेति
दुर्वारो विरोधः । सहकारिविरहकालेऽसत्त्वान् न करोति न तु तद-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

स्वभावपक्षोक्तदोषस्य न धर्मद्वयनिरूपकसमाधानमित्याह—अस्यापीति ।

जनकत्वाजनकत्वलक्षणो विरुद्धधर्मसंसर्गो यथाऽस्मन्मते तथा शक्त-
त्वाशक्तत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्ग एकस्मिन्नपि क्षणे क्षणिकत्ववादि-
नोऽपि समाधानमाह—सहकारिसन्निधान इति । तत्रेति । क्षणे कार्यं इत्य-
र्थः । ननु सति धर्मिणि विरुद्धधर्मसंसर्गसम्भावना सहकारिवि-
रुद्धकाले च धर्म्यैव नास्ति कुतो विरोध इति शङ्कते—सहकारीति ।
एवं सति एकस्यैव सत्त्वासत्त्वलक्षणो विरोध इत्याह—नेति । तुल्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्वभावान्तर्गतः तदा सर्वदैवाजननापत्तिः । सहकार्यवच्छिन्नस्वभाव-
स्यैव जनकत्वादस्य चातथात्वादित्यर्थः । “अनन्तरसमयभाविन”
इति पञ्चम्यन्तं फलादित्यस्य विशेषणम् । अस्यापीति । तथा च धर्मि-
स्वभावानिरुक्तिः धर्मिण एव यदीदं रूपं तदा यावत्सत्त्वं फलात्पूर्व-
भावस्तस्य प्रसक्त इत्यर्थः ।

सहकारिविरहकाल इति । सौगतानां भिन्नकालीन एवाभाव-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

गिकत्वात् । प्रकृते बाधकस्याभावात्त एव धूमकालीनत्वेन पक्षतायां
तत्समानकालीनवह्निसिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः । इदं च समाधिसौकर्या-
दुक्तं वस्तुत एतत्कालीनसामर्थ्येनैतत्कालीनकालोपधानमेवापाद्यम् ।
तथा च पक्षतावच्छेदकसाध्यसामानाधिकरण्यमात्रस्यानुमितिषिष-
यतापक्षेऽपि न दोषः । अस्य चेति । तथा च यदीदमसमर्थं स्यान्न कु-
र्यात्करोति च तस्मात्समर्थमित्येतावतापि प्रसङ्गविपर्ययावत्राभिप्रे-
ताविति द्रष्टव्यम् । ननु [न्व ?] सत्त्वमभावप्रतियोगित्वं तच्च न
सत्त्वविरोध एकधर्मिगतत्वेनानुभवादित्यत आह—सौगतानामिति ।

(१) धर्मस्वभावात् । (२) सन्निधानकाले । (३) यत् कार्यमज्जयति भा० ।

समर्थमिति चेन्न, सहकारिविरहकाले याऽसद्रूपता [सा] सहकारिसन्निधानकाले[ऽपि] विद्यते न वा । विद्यते चेत्स्वकाल एवासत्त्वप्रसङ्गः । न चेन्न तर्हि सहकारिविरहकाले तदसद्रूपम् । अथैकमेव वस्तु सहकारिभावाभावयोः सदसच्चवहारयोग्यमिति चेत्तथैव तर्ह्येकमेव शक्ताशक्तव्यवहारयोग्यमिति तुल्यम् ।

किञ्च न ह्यसामर्थ्यं विहायान्यदसत्त्वमस्ति । अथैकस्मिन्नेव वस्तुनि सहकारिसमवधानानन्तरं कार्यजननस्वभावता तद्विरहे चा-
(१)समर्थस्वभावतेत्युभयमविरुद्धमिति चेत्तुल्यमिदमस्मन्मतेऽपि । तथापि सहकारिसमवधाने(२) यत्समर्थरूपं तदेव चेत्प्रागप्यस्ति पूर्वमपि कार्यप्रसवप्रसङ्ग इति चेन्न, सहकारिविरहे(३) यत्तत्र न समर्थरूपं तदेव चेत्सहकारिसन्निधानकालेऽप्यतो(४)-
ऽजननप्रसङ्ग इति तुल्यम् । न च सहकारिणां स्वभावान्त-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्वापादानायाह—अथैकमेवेति । किं च य एव त्वया सामर्थ्यासामर्थ्य-
लक्षणो विरोध आपादितः स एव सत्त्वासत्त्वपर्यव[स?]न्नस्त्वय्यापतित
इत्याह—किञ्चेति । अवच्छेदभेदमादायाविरोधो ममापि तुल्य इति
शङ्कोत्तराभ्यामाह—अथेति । भावस्वभावमादाय पुनः शङ्कते—तथा-
पीति । भावस्वभावानिरुक्त्या दोषसाम्यमित्याह—नेति । सहकारिणां
स्वभावान्तर्भावपक्षोक्तदोषपरिजिहीर्षुराह—न चेति । 'शक्तपदवाच्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्तस्यासत्त्वं धर्मः । कार्यजननमेव सत्त्वम् । तथा च विरो-
धो दुर्वार इति भावः । सहकारिविरहकाले तदसन्नत्वसमर्थ-
मित्यत्र दूषणान्तरमाह—किञ्चेति । सहकारिणां स्वभावान्तर्गतत्वे गले-
पादिकया सहकारिणामुदयप्रसङ्ग इत्यत्राह—न च सहकारिणामिति । एव-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भिन्नकालीन एवाभावस्तस्य धर्मिणोऽसत्त्वरूपो धर्म इत्यर्थः । कार्यज-

(१) ०हे वासमर्थस्व० । (२) ०धानकाले यत्० । (३) विरहकाले ।

(४) ०लेऽपि ततोऽज० ।

भावंः। यस्मिन् सहकारिणि(१) सति कार्यमुत्पद्यते तस्यैव श-
क्तपदवाच्यत्वात् ॥ [इति] आत्मा ॥

सुखप्रतीतिरिन्द्रियजा साक्षात्कारिप्रतीतित्वात्(२)रूपप्रतीति-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्वात्' जनकपदवाच्यत्वात् ।

मनःसाधनायाह—सुखेति । 'प्रतीतिः' साक्षात्कारः । अन्यथा
भागासिद्धिः स्यात् । सकरणिकेति वक्तव्ये मनसो द्रव्यत्वासिद्ध्यर्थ-
मिन्द्रियजेत्युक्तम् । इन्द्रियस्य द्रव्यत्वनिर्णयात् । न च त्वचा सिद्ध-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ञ्च प्रसङ्गे सहकारिसमवहितत्वमुपाधिः विपर्यये च बाधः । एतेनैत-
दपि निरस्तम् । यदाहुः । दृश्यते तावत्कारणे कार्योपधानं तत्र कार-
णत्वमेव तन्त्रं लाघवात् । न तु सहकारिमत्कारणत्वं गौरवात् । तथा
च कार्यानुपहितस्य कारणत्वमसिद्धं अकारणस्य कार्योपधानं विरु-
द्धमिति कारणत्वाकारणत्वरूपात् प्रतिक्षणं विरुद्धधर्मसंसर्गात् क्ष-
णमात्रस्थायिता भावानामिति प्रमाणवतो गौरवस्यापि न्याय्यत-
या सहकारिमत्कारणत्वस्य कार्योपधानप्रयोजकत्वादिति ।

सुखप्रतीतेः करणजन्यत्वेन न द्रव्यत्वासिद्धिरद्रव्यस्यापि करण-
णत्वादिति द्रव्यत्वसिद्ध्यर्थमिन्द्रियत्वेन मनः साधयति—सुखप्रतीति-
रिति । सुखसाक्षात्कार इत्यर्थः । सुखज्ञानमात्रस्य पक्षत्वे हेतोर्भा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

नकत्वस्याभावस्य च त्वदुक्तरीत्या विरोध एवेति भावः । प्रसङ्गे यदि
समर्थं स्यात्कुर्यादित्यत्रेत्यर्थः । प्रमाणवत् इति । सहकारिमत् एव बी-
जात् कार्योत्पादो दृश्यतेऽन्यथा केवलादपि बीजादुक्तोत्पत्तिप्रसङ्गा-
दिति भावः । वस्तुतो विपरीतमेव गौरवं त्वन्मते पुञ्जात्पुञ्जोत्पत्ति-
रिति न्यायेन नानाकार्योपधानस्य नानाकारणमात्रवृत्तिधर्मावच्छे-
द्यत्वात् । त्व(म ?) न्मते त्वेकार्थस्यैकसमूहावच्छेद्यत्वादिति
दिक् । सुखसाक्षात्कार इति । जन्यसुखसाक्षात्कार इत्यर्थः । सुखज्ञानेति ।
अत्रासिद्धिरूपलक्षणं भागबाधोऽपि द्रष्टव्यः । हेतौ साक्षात्कारीति
विशेषणवैयर्थ्यभयेनेन्द्रियत्वेनेन्द्रियजन्यत्वस्य साध्यत्वमित्यनुपद-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

साधनं सुखसाक्षात्कारस्त्वग्निन्द्रियभिन्नेन्द्रियजन्यः स्पर्शाविषय-
साक्षात्कारत्वात् गन्धसाक्षात्कारवादित्यत्र नात्पर्यात् । यद्यपि प्रती-
तिमात्रं मनोजन्यं तथापीन्द्रियत्वेन जनकत्वं सुखादिसाक्षात्का-
रमात्रेऽन्यत्र मनस्त्वेनेति शेषः । ननु स्वप्रकाराज्ञानात् सुखं न
भिन्नं तच्च ज्ञानं वहिरिन्द्रियजन्यमेवेति न मनःसिद्धिरित्यत आह-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

गासिद्ध्यापत्तेः । न च बहिरिन्द्रियजन्यत्वमुपाधिः बहिरित्यस्य पक्ष-
मात्रव्यावर्तकतया पक्षेतरत्वात् । ननु त्वचो ज्ञानमात्रहेतुतया सि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

मेव वक्ष्यमाणत्वात् । न चांशतः सिद्धसाधनवत् पक्षतावच्छेदक-
भेद एवांशतो बाधोऽपि दोष इति वाच्यम्, भिन्नप्रकारकसिद्धेर-
नुमित्यविरोधित्वेन तथास्वीकारात् । बाधस्य तु भिन्नप्रकारस्यापि
सिद्धिविरोधित्वमन्यथा सामान्यतो दृष्टे विशेषबाधसहकारिताव्या-
घातादित्यन्यत्र विस्तरः ।

पक्षेतरत्वात् । पक्षेतरतुल्यत्वादित्यर्थः । वस्तुतो वहिरिन्द्रिय-
त्वं यदि मनोभिन्नेन्द्रियत्वं तदा मनसोऽसिद्धावप्रसिद्धिः । यदि च
विशेषगुणवदिन्द्रियत्वं तदा विशेषणव्यावर्त्याप्रसिद्धिरिति दूषणम् ।
न च चक्षुरादिपञ्चकान्यत्वमेव वहिरिन्द्रियत्वमिति न कोऽपि दोष
इति वाच्यम्, साक्षात्कारत्वेन लाघवेनेन्द्रियजन्यत्वस्य प्रयोजकत-
या हेतोः साध्यव्याप्यतयैव विवक्षितोपाधेरपि निरासादिति दिक् ।
ननु त्वच इति । न च (१) मानाभावः । सुषुप्तिकाले ज्ञानानुत्पत्तेरेव
मानत्वात् । अत्र च यदा मनस्त्वचमपि परिहृत्य पुरीतति वर्त्तते
तदा सुषुप्तिरिति तान्त्रिकलिखनमपि सङ्गच्छते । न चैवं गन्धाद्य-
व्यञ्जकत्वे सति स्पर्शव्यञ्जकत्वं वायवीयत्वसाधको हेतुस्त्वग्निन्द्रिये
ऽसिद्धः स्यादिति वाच्यम्, तत्रेन्द्रियत्वेन स्पर्शव्यञ्जकत्वादित्यस्यैव
हेतुत्वात् । अत एव सन्निकर्षे न व्यभिचारः । न चाऽसाधारण्यं
विपक्षबाधकावतारे तस्यादोषत्वादिति भावः । मनोऽपीन्द्रियत्वेनैव
स्पर्शव्यञ्जकमित्येकदेश्यभिधानेन मात्रपदगर्भः स हेतुरिति मिश्राः ।
तदयुक्तम् । तथा सति तुल्यन्यायतया त्वचोऽपि इन्द्रियत्वेनैव

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ज्ञसाधनमिति । मैवम् । सुखसाक्षात्कारः त्वगिन्द्रियावृत्तयसाधारणकारणताप्रतियोगिककार्यताश्रयः स्पर्शाविषयसाक्षात्कारत्वात् गन्धसाक्षात्कारवदित्यनुमानात् । तथापि प्रतीतिमात्रस्य मनोलक्षणेन्द्रियजन्यत्वात् साक्षात्कारीति विशेषणं व्यर्थम् । तर्हि प्रतीतिमात्रं साक्षात्कारि कुतो न भवति मनस्त्वेन तज्जननादिन्द्रियत्वेनाजननादिति चेत्, तर्हिन्द्रियत्वेन तज्जनकत्वं साध्यमिति ममापि तुल्यम् । ननु सुखं ज्ञानात्मकं ज्ञानं च स्वप्रकाशमिति तद्गोचरा

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

गन्धादिव्यञ्जकतास्वीकारेऽसिद्धितादवस्थयात् । वयन्तु गन्धव्यञ्जकतानवच्छेदकरूपेण स्पर्शव्यञ्जकत्वं हेतुः, तत्र तेनाङ्गसङ्गिसलिलस्पर्शव्यञ्जकव्यजनवातो दृष्टान्तः । न च वायुपनीतजले व्याभिचारः परकीयत्वेन स्पर्शविशेषणादिति ब्रूमः । न चेन्द्रियत्वेनेन्द्रियत्वमेव साध्यमिति कथं सिद्धसाधनमिति वाच्यम्, धर्मिकल्पनात् इति न्यायेन त्वच्च एव ज्ञानजनकत्वमायात्वित्यर्थान्तरे तात्पर्यात्तत्र तदर्थान्तरवारणार्थमेव सिद्धान्ते त्वगिन्द्रियावृत्तीति साध्यविशेषणमन्यथाऽसाधारणपदेनैव तन्निरासे तद्व्यर्थतापत्तेरिति । सुखेति । जन्यसुखसाक्षात्कारः । असाधारणत्वं च कारणतायामिन्द्रियत्वावच्छिन्नत्वमतो न विषयीभूतसुखेन सिद्धसाधनम् । अत एवाग्रे तथैव विभावयिष्यति । अत एव स्पर्शाविषयकेति हेतोरपि सार्थकम् । अन्यथा स्पर्शमादाय स्पर्शसाक्षात्कारेऽपि साध्यसत्त्वे तद्वैयर्थ्यापत्तेः । न च विपक्षबाधकाभावे स्वप्रयुक्तविशेषणमात्रान्नास्तीष्टसिद्धिरिति प्रसङ्गादिति वाच्यम्, इन्द्रियस्य स्वव्यवस्थापकगुणाविषयकज्ञानाजनकत्वनियमेन सुखसाक्षात्कारे स्पर्शाविषयतापत्तेरेव विपक्षबाधकत्वात् । न च त्वच्च उभयग्राहकत्वे स्पर्शस्तद्व्यवस्थापक एव नेति वाच्यम्, ग्राह्यस्योभयग्राह्यताया इन्द्रियव्यवस्थापकताविरोधित्वात्, न तु ग्राहकस्योभयग्राहकतायाः । एतदेव च विपक्षबाधकं हेतौ स्पर्शाविषयत्वपदप्रक्षेपेण सूचितम् । मिश्रास्तु तथा सति त्वसो(चो ?)वायवीत्वमपि न स्यात् उक्तहेतोरप्रसिद्धेरिति विपक्षबाधकमाहुः । स्पर्शेति । जन्येति साक्षात्कारविशेषणम् । तर्हिन्द्रियत्वेनेति । न चेन्द्रियत्वं मनोगर्भमिति तदासिद्धिदशायामप्रतीतिमेवं त्वगिन्द्रियवृत्तीत्यपि तदप्रतीतावप्रतीतमेवेति

वत् । न च शाता[द्या]कारो ज्ञानात्मैवेति वाच्यम्, नीलादि-
बोधेऽपि तथाभावप्रसङ्गात् । कादाचित्कत्वान्नैवमिति चेत्तुल्यम-
त्रापि । । वासनापरिपाककादाचित्कत्वं तत्र हेतुरिति चेत्तादृगे-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

न चेति । 'शातं' सुखम् । अहं जाने इति बोधादहं सुखीति विलक्षणः
सुखबोधस्तस्य कथं ज्ञानविषयत्वमन्यथा नीलबोधेऽपि विलक्षणे
कः समाश्वास इति नीलाद्यपि ज्ञानाद् भिन्नं न स्यादित्यर्थः । 'तथा-
भावप्रसङ्गात्' ज्ञानविषयत्वप्रसङ्गात् । नीलादिज्ञानं कादाचित्-
कमतो नीलादिबाह्यसन्निकर्षाधीनमिति यदि तदा सुखमपि तथे-
ति शङ्कोत्तराभ्यामाह—कादाचित्कत्वादिति । नैवमिति । न ज्ञानाभिन्नत्व-
मित्यर्थः । कादाचित्कत्वाह्यनीलादिसन्निकर्षाधीनो नीलाद्यनुभवो
भवतु ज्ञानभिन्ननीलादिविषयकः, सुखानुभवस्तु वासनाधीनकादा-
चित्कत्वेन न ज्ञानभिन्नं विषयमपेक्षत इति शङ्कोते—वासनेति । 'वासना'
संस्कारः । नीलादिबोधोऽपि वासनामात्राधीनकादाचित्क इति
नीलाद्यपि न ज्ञानभिन्नमित्याह—तादृगिति । ननु सुखं ज्ञानाभिन्नं ज्ञान-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

प्रतीतिः सैवेति सिद्धसाधनं तस्य वहिरिन्द्रियजन्यत्वात् । अथ ज्ञान-
भिन्नं सुखं पक्षः तदाश्रयासिद्धिरित्याशङ्क्य निराकरोति—न चेति । अहं
जानेऽहं सुखीतिविलक्षणधीवेद्यत्वेऽपि ज्ञानस्य सुखात्मकत्वे नी-
लाद्यपि तथा स्यादिति बाह्याविलोपः, तस्यापि स्वप्रकाशत्वात् । तत्सा-
क्षात्कारकरणत्वेन चक्षुराद्यपि न स्यादित्याह—नीलादीति । नैवमिति ।
न बाह्येन्द्रियाजन्यत्वमित्यर्थः । वासनेति । संस्कारस्य सहकारिलाभ-
कादाचित्कत्वं सुखस्य तथात्वे हेतुरित्यर्थः । तादृगिति । नीलाद्याका-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वाच्यम्, साक्षात्कारहेतुसन्निकर्षप्रतियोगित्वस्यैव जनकतावच्छेदक-
त्वात् तस्य च प्रतीतत्वात् । विषयस्य तु सन्निकर्षाश्रयत्वं न तु
प्रतियोगित्वम् । अत एव कुसुमाञ्जलिप्रकाशेऽलौकिकविप्रतिपत्तौ इन्द्रि-
यस्यैतत्प्रतियोगित्वं न तु तदाश्रयत्वमिति लिखितम् । त्वगि-
न्द्रियावृत्तीत्यत्रेन्द्रियत्वं साक्षात्प्रतीतिसाधनत्वमेव । इन्द्रियत्वेन
जनकत्वमित्यस्य चासाधारण्येन जनकत्वमित्यर्थः । असाधा-

वैतदपीति । सामग्रीसाजात्यं तत्र हेतुरिति चेन्न, एकदेश-
साजात्यस्य नीलादौ व्यभिचारात् । अन्यस्यासिद्धेः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

सामग्रीसजातीयसामग्रीकत्वात् ज्ञानवदिति शङ्कने-सामग्रीति । तत्र हेतु
रिति । ज्ञानाभिन्नत्वे हेतुरित्यर्थः । ज्ञानसामग्रीजन्यत्वमसिद्धं ज्ञानका-
रणजन्यत्वं च नीलादौ व्यभिचारीत्याह-एकदेशेति । देशकालादिरे-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

रकादाचित्कत्वमपीत्यर्थः । सामग्रीति । सुखं ज्ञानं ज्ञानसामग्रीजन्य-
त्वादित्यर्थः । अन्यस्येति ।

नन्विन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वात् सुखं ज्ञानात्मकं स्यात् ।
अत्राहुः । सुखमात्रस्य पक्षत्वे भागासिद्धिः, मानोरथिका-
दिसुखसम्भवात् । सुखविशेषस्य पक्षत्वे चाप्रयोजकत्वम् । न च
ज्ञानत्वे आत्ममनःसंयोगासमवायिकारणकत्वं प्रयोजकम्, इच्छादौ

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रण्यं च साक्षात्कारत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारण-
ताश्रयत्वमत एव प्राणशरीरादिभिन्नासिद्धसाधनम् । हेतुश्च साक्षा-
त्कारित्वं जातिरेवेति न व्यर्थता । न च प्रतीतित्वादित्येव हेतुः कि-
मिति न कृत इति वाच्यम्, अगोकरणिकान्यायापत्तेः । असाधार-
ण्यनिर्वचने च कार्यतायां स्वनिष्ठत्वमपि विशेषणमतः प्रतीत्यन्तरे
व्यभिचारादेव वा स न कृत इति वदन्ति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वादिति ।
न च संयोगजसंयोगविशेषे व्यभिचारः, तत्त्वेनेति हेतुविशेषणात् ।
तदन्यत्वेन हेतुविशेषणमिति केचित् । तन्न तथापि तद्ध्वंसे व्यभि-
चारात् । सुखमात्रस्येति । वस्तुतो भेदग्राहिप्रत्यक्षबाध इति भावः । मानो-
रथिकादीत्यादिपदेनाभ्यासिकाभिमानिकपरिग्रहः । अप्रयोजकत्वमिति ।
इन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वं न ज्ञानत्वे प्रयोजकमनुमित्यादौ तदभावा-
पत्तेः । तथा च यथा तद्विनाप्यनुमितौ ज्ञानत्वं तथा तत्सत्त्वेऽपि
सुखस्याज्ञानत्वं स्यादिति भावः । अप्रयोजकत्वं च सुखमात्रपक्षता-
यामपि द्रष्टव्यम् । वस्तुतः सविषयकत्वमुपाधिः । न च चन्दनसुखमि-
त्यनुभवात्तस्यापि सविषयत्वं तेन तन्निमित्तकत्वमात्रतालाभात् ।
न चेति । ईश्वरानङ्गीकारादित्यर्थः । अन्य इत्यस्वरसविभाजनम् । त-

नाप्ययं सन्दिग्धव्यभिचारः । इन्द्रियप्रतीतावप्रतीतौ च व्याघा-
तात् । ततो यत्सुखोपलम्भकमिन्द्रियं तन्मनः ।

कथं पुनरितरभेदीदम् । मनस्त्वजातेरिति चेन्न, अनुगतप्र-
त्ययासिद्धौ शब्दा(१)प्रवृत्तेः । सुखोपलम्भकत्वेनाप्युपपत्तौ इन्द्रि-
यत्ववदसिद्धेः । अस्तु वा सा[पि] घ्राणादिवत् क्षितेरवान्तरजा-
तिः । नापि सुखोपलम्भकेन्द्रियत्वात्तदपार्थिवं, पार्थिवत्वेऽपि त-
दविरोधात् । न चास्पर्शवत्त्वात्ततोऽपि भिद्यत इति वाच्यम्, तस्या-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

कदेशः । अयमिति । मनःसाधको हेतुरित्यर्थः । सुखसाक्षात्कारो-
ऽपि इन्द्रियजन्यो माऽस्त्विति विपक्षबाधकाभावः सन्दिग्धव्यतिरे-
कित्वमिन्द्रियस्य साक्षात्कारिप्रतीतिजनकत्वेनैव सिद्धेः साक्षात्का-
रोऽपि इन्द्रियजन्यो माऽस्त्विति शङ्कैव नावतरतीत्याह—इन्द्रियेति ।
प्रकृतमुपसंहरति—तत इति ।

कथमिति । मनस इतरभेदसिद्धौ को हेतुरित्यर्थः । नन्वनुगतप्र-
तीतिस्तावन्नास्ति मनस्त्वसाधिका मनःपदप्रवृत्तिनिमित्तानुरोधोऽपि
नास्तीत्याह—अनुगतेति । अभ्युपेत्याह—घ्राणादिवदिति । भावप्रधानो
निर्देशः । तेन घ्राणत्वादिवदित्यर्थः । सप्तमीसमर्थाद्वृत्तिः । सिध्यतु
मनस्त्वं जातिस्तथापि पृथिव्येवास्त्वितिभावः । तत इति । पृथिवीत इत्य-
र्थः । तस्यापीति । अस्पर्शत्वस्यापीत्यर्थः । अनारम्भकत्वादस्पर्शसिद्धिर-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

व्यभिचारात् । नाप्ययमिति । 'अयं' साक्षात्कारिप्रतीतित्वादिति हेतुरि-
त्यर्थः । इन्द्रियप्रतीतावति । इन्द्रियस्य साक्षात्कारिप्रतीतिजनकत्वेनैव
प्रतीतेरिन्द्रियं विना साक्षात्कारानुपपत्तेः । अथेन्द्रियमेव न प्रतीतं
तदा व्यतिरेकाज्ञाने सन्देहाभावादित्यर्थः । घ्राणादिवदिति । भावप्रधानो
निर्देशः । येन घ्राणत्वघटत्ववत् क्षितित्वव्याप्यं मनस्त्वं जातिः

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

द्वीजं तु प्रथमव्याख्याने विशिष्टघ्राणत्वलाभः । अत्र तु घ्राणवृत्ति-
जातीनामन्यासां पृथिवीत्वावान्तरत्वबाधेन योग्यताबलात्तलाभ

प्यसिद्धेः । अनारम्भकत्वात्तत्सिद्धिरिति(१) चेन्न, विषयदेहयोः

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

इत्याह—अनारम्भकत्वादिति । अनारम्भकत्वस्यास्पर्शवत्त्वसाधकत्वेऽन्यथासिद्धिमाह—विषयेति । 'परमाण्वन्तरात्' पार्थिवादिपरमाणोः । तर्हि

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्यादित्यर्थः । घ्राणादिवदिति सप्तमीसमर्थाद्वृत्तिः । तेन घ्राणघटादौ क्षितित्वावान्तरजातिवन्मनस्यप्यस्त्वित्यर्थ इत्यन्ये ।

अनारम्भकत्वादिति । नन्वनारम्भकाणुत्वादित्यसाधारणं द्रव्यानारम्भकत्वादिति चान्त्यावयविन्यनैकान्तिकम् । अत्राहुः । द्रव्यानारम्भकनित्यवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजातिमत्त्वादस्पर्शमन इत्यर्थः । न च मनसो द्रव्यानारम्भकत्वमसिद्धं ज्ञानासमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वात्तत्सिद्धेः । द्रव्यानारम्भकत्वे निःस्पर्शत्वं न प्रयोजकं किन्तु प्रयोजनाभावः । प्रकृते

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

इति तत्प्रतिसन्धानगौरवमेव । द्रव्यानारम्भकेति । द्रव्यत्वेत्यादौ कृते घटे व्यभिचार इति द्रव्यानारम्भकनित्यवृत्तीति जातिविशेषणम् । तत्रापि पृथिवीत्वादौ घटादिवृत्तितया तद्दोषतादवस्थ्यमिति नित्येति द्रव्यानारम्भकविशेषणम् । नित्यमात्रविशेषणे च स एव दोषः पृथिवीत्वादेः परमाणुवृत्तित्वादिति प्रथमविशेषणं द्रव्यत्वमादाय स एव दोष इति द्रव्यत्वव्याप्येति । साक्षात्पदं च भेदार्थकम् । न च द्रव्यानारम्भकनित्यत्वादित्येव हेतुरस्त्विति वाच्यम्, यथोक्तविशेषणविशेष्यभावे वैयर्थ्याभावादित्याहुः । वस्तुतो द्रव्यानारम्भके नित्ये वर्तते या जातिरित्यन्वयेन द्रव्यानारम्भकमात्रवृत्तित्वं लभ्यते । एवञ्च घटत्वमादाय घटे व्यभिचारवारणाय साक्षात्पदसार्थकता व्यर्थत्वशङ्काविरहश्च । केचित्तु नञ्व्यत्यासेन द्रव्यानारम्भकनित्यावृत्तीत्यर्थः । अन्यञ्च पूर्ववदेवेत्याहुः । तन्न, नित्यपदोपादानप्रयोजनाभावात् ।

मिश्रास्तु द्रव्यानारम्भकनित्यत्वात् द्रव्यानारम्भकवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजातित्वाच्चेति हेतुद्वयम् । तद्वृत्तित्वं च तन्मात्रवृत्तित्वमिति वदन्ति । तदप्येकहेतुत्वेनैवोपपत्तेर्मात्रपदाध्याहारगौरवाच्चायुक्तमेव । ज्ञानेति । अत्रालोके व्यभिचार इत्यसमवायिपदम् । प्रागभावे व्यभिचा-

परमाण्वन्तरादप्युत्पत्ता(१)विन्द्रियतया च फलाभावादन्यथासिद्धेः । पार्थिवाणोरपि कस्यचित्तादृशत्वापत्तेः(२) ।

न चेदेवं घ्राणमपि पार्थिवं न स्यात् । ततः कल्पनालाघवादेव (३)तदुचितम् । व्योमादेश्च भेदानुपपत्तेः मूर्त्तत्वादिति चेन्न, अस्पर्शवत्त्वेन(४) तत्प्रतिक्षेपात् । ततो भेदकाभावान्न भिद्यत इति

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

इन्द्रियमेव किञ्चिदारभतां मन इत्यत आह—इन्द्रियतयेति । मनसैव सुखादिसाक्षात्कारसम्भवात् किमिन्द्रियान्तरेणेत्यर्थः । पार्थिवाणेरिति । मनः पार्थिव एव परमाणुरस्तु न चारम्भकमित्यर्थः । 'तादृशत्वम्' अनारम्भकत्वम् ।

न चेदेवमिति । गन्धग्राहकत्वेऽपि मनश्चेन्न पार्थिवमित्यर्थः—एतदिति । मनसः पार्थिवत्वमित्यर्थः । व्योमादेश्चेति । अस्पर्शवत्त्वस्य हेतोस्ततोऽव्यावृत्तेरित्यर्थः । मूर्त्तत्वात् व्योमादेर्भेदेसिद्धिरित्याह—मूर्त्तत्वादिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

च तथेत्याह—विषयेति । अनारम्भकत्वान्निःस्पर्शत्वे साध्ये सान्निध्यव्यभिचारितामाह—पार्थिवेति । 'तादृशत्वापत्तेः' तादृशत्वापत्तेरित्यर्थः । न चेदेवमिति । यदि कल्पपार्थिवकिञ्चिद्वैधर्म्येण न पार्थिवत्वं तदा घ्राणस्यापि गन्धाद्यन्यतमानुद्भवान्न पार्थिवत्वं स्यादित्यर्थः । अथ धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पना लघायसीति न्यायान्न द्रव्यान्तरं कल्प्यते किन्तु पृथिव्यामेव किञ्चिद्वैधर्म्यं तर्हि प्रकृतेऽपि तुल्यमित्याह—तत इति । तथाप्यस्पर्शत्वाभ्युपगमे मूर्त्तत्वाभ्युपगमो व्याहृत इति विवक्षितं सुखादयो मूर्त्तसंयोगासमवायिकारणकाः । एतदिति । पृथिव्या एव मनस्त्वमित्यर्थः । अस्पर्शेति । स्पर्शात्यन्ताभाववद्द्रव्यत्वेनेत्यर्थः । यद्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रादाह—स्पर्शात्यन्तेति । अत्र द्रव्यपदममूर्त्तत्वेन विभुत्वमुक्तमित्याभिप्रायेण चित्रस्पर्शाभ्युपगमाच्च न विरुद्धस्पर्शवदारब्धे व्यभिचारः । व्याहृत इति । तथा च परं प्रति परम्पराभ्युपगमविरोधप्रदर्शनामिदं न तु सा-

(१) ऽदप्युपपत्तवि० । (२) तादृशत्वापत्तेरिति प्रकाशसम्मतः पाठः ।

(३) एव एतदुचितमिति कण्ठाभरणादिसम्मतः पाठः । (४) अस्पर्शद्रव्यत्वेन ।

स्थितम् । मैवम् । विभुविशेषगुणग्राहकेन्द्रियत्वेन मनसो मूर्त-
चतुष्टयव्यावृत्तेः । पार्थिवस्य गन्धग्राहकत्वनियमात् । अन्यथा

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

‘तत्प्रतिक्षेपात्’ मूर्तत्वप्रतिक्षेपात् । विभुविशेषगुणग्राहकत्वं शरी-
रेऽनैकान्तिकमत उक्तमिन्द्रियत्वेनेति । गन्धग्राहकत्वनियमादिति । ग-
न्धादिषु मध्ये गन्धमात्रग्राहकत्वनियमादित्यर्थः । अन्यथेति । यदि पा-
र्थिवेन्द्रियस्य नियतानुग्राहकत्वं स्यादित्यर्थः । घ्राणरसनयोरित्युप-
लक्षणम्, इन्द्रियान्तरविलोपप्रसङ्गोऽपि द्रष्टव्यः । ‘द्रव्यान्तरं स्यात्’

न्यायलीलावतीप्रकाशः

प्यस्पर्शत्वासिद्धिः पूर्वमुक्ता अनित्यत्वे सति नित्यविशेषगुणत्वात्
पार्थिवपरमाणुरूपवदिति न मूर्तत्वे मानं विभागजशब्दजशब्देन
व्यभिचारात् । मनो मूर्तं रसग्राहकेन्द्रियत्वात् रसनवदित्यपि निर-
वयवत्वेन प्रतिरुद्धम् । मनो मूर्तमनाकाशेन्द्रियत्वात् चक्षुर्वदित्यपि
नित्यद्रव्यगुणग्राहकेन्द्रियत्वात् श्रोत्रवदित्यनेन प्रतिरुद्धम् । विभु-
विशेषेति । अत्रेन्द्रियग्रहणान्न शरीरकर्णशङ्कुलीभ्यां व्यभिचारः ।
न च श्रोत्रत्वमुपाधिः तुल्ययोगक्षेमत्वात् । अत एव नेन्द्रियत्वसा-
धनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं द्रव्यत्वव्याप्यजातिरहितत्वमुपाधिः । पार्थि-
वस्येति । यद्यपि मनोऽपि गन्धग्राहकमेव तथापि मनो यदि पार्थिवं
स्यात् गन्धादिषु गन्धस्यैव ग्राहकं स्यादित्यर्थः । अन्यथेति । यदि
प्रतिनियतगुणग्राहकत्वनियमो न स्यात् तदा पार्थिवस्यैव रसादिव्य-
ञ्जकत्वान्न भिन्नजातीयमिन्द्रियं सिञ्चेदित्यर्थः । व्यक्त्यभिप्रायेण तु न

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

धनं येनासिद्धिदोष इति भावः । अनित्यत्व इति । आद्यं जलपरमा-
णुरूपे द्वितीयं जलावयवविस्नेहे तृतीयं परमाणुद्वित्वे व्यभिचारवारणा-
य विशेषणमत्र मूर्तगुणासमवायिकारणकत्वं साध्यमित्यभिसन्धानेन
द्वितीयव्यभिचारस्थलप्रदर्शनम् । शब्देनेति ‘निरवयवत्वेन’ निरवयवेन्द्रि-
यत्वेन । नित्येति । अत्रेन्द्रियत्वमपि विशेषणम् । श्रोत्रत्वमिति । इन्द्रियत्वल-
क्षणपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकमिदम् । अन्यथा कालादौ साध्या-
व्यापकतापत्तेः । आत्मनि शुद्धसाध्याव्यापकत्वादाह—साधनेति । ननु
व्यक्त्यभिप्रायेणैकपरिशेषः कुतो न व्याख्यात इत्यत आह—व्यक्तीति ।

घ्राणरसनयोरेकशेषापत्तेः । श्रोत्रमपि द्रव्यान्तरं स्यादिति चेन्न,
तत्र शब्दासमवायात् । शब्दसमवाये वा तस्याकाशत्वात् । मन-
सश्च ज्ञानासमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वेन आत्मवत्स्पर्शानाधार-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

आकाशादन्यदित्यर्थः । श्रोत्रं कर्णशकुल्येवेति भ्रान्तस्य वा शङ्का ।
तत्रेति । आकाशादन्यत्रेत्यर्थः । समवाय एव सन्निकर्षः शब्दग्राहक
इति भावः । ननु तदेव द्रव्यान्तरं शब्दसमवायिकारणं स्यादित्याह—
समवायेति । मनसः स्पर्शवत्त्वं यदाशङ्कितं तत्राह—मनसश्चेति । स्पर्शानाधा-
रत्वादिति । स्पर्शानाधारत्वानुमानादित्यर्थः । आरम्भकत्वं मनसो यदा-
शङ्कितं तत्राह—स्पर्शवदिति । द्रव्यारम्भादि(दावि?)ति वक्तव्ये स्पर्शवदि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

घ्राणैकपरिशेषः । उपहतघ्राणस्यापि रसोपलब्धेः ।

कर्णशकुल्येव श्रोत्रमिति भ्रान्त आक्षिपति—श्रोत्रमपीति । तत्रेति ।
द्रव्यान्तर इत्यर्थः । वहिरिन्द्रियस्य ग्राह्यजातीयासाधारणगुणवत्त्वनिय-
मात् । न च स्पर्शवत्त्वमुपाधिः विशेषगुणविरहे वहिरिन्द्रियत्वानुपपत्त्या
हेतोः साध्यव्याप्यतयोपाधेः साध्याव्यापकत्वादिति भावः । मनसोऽस्पर्-
शवत्त्वमसिद्धमिति दूषयति—मनसश्चेति । न चात्मत्वमुपाधिः, तुल्ययो-
गक्षेमत्वात् । अत एव मनसो नित्यत्वमपि साध्यं स्पर्शाभावसाधकप्र-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तथा च घ्राणरसनयोरेकजातीयतापत्तेरिति मूलतात्पर्यम् । ननु श्रो-
त्रस्य द्रव्यान्तरत्वे इष्टापत्तिरेवेत्यत आह—कर्णशकुल्येवेति । द्रव्यान्तर
इति । त्वन्मत इति शेषः । वहिरिन्द्रियस्येति सगुणानामिन्द्रियभावादिति
भावः । तथा च शब्दसमवायि यत्तदेव श्रोत्रं तच्च द्रव्यान्तरमेवेति
सिद्धसाधनमेवेति प्रघट्टकार्यः । 'विशेषगुणविरहे' ग्राह्यजातीयवि-
शेषगुणविरहे । यद्यप्युपाधिदातुरिदमेवासिद्धं तथापि सन्तानक्रमेण
श्रोत्रसमवेतस्यैव शब्दस्य ग्रहसम्भवपक्षे साध्यसिद्धावुपाधेः सा-
ध्यव्यापकत्वमिति भावः । ननु विषयदेहयोरित्याद्यन्यथासाद्धिप्रद-
र्शनात् स्पर्शवत्त्वेऽप्यनारम्भकत्वं स्यादित्यत आह—स्पर्शाभावेति । तच्च
प्रमाणमव्यवहितोक्तमेवेति भावः । अन्त्यावयविनि अन्त्यावयविसं-

त्वात् । स्पर्शवत्संयोगस्य स्पर्शवद्द्रव्यारम्भादौ सामर्थ्यात् ।
अमूर्तादिपि भिद्यते, मूर्तत्वात् । तदसिद्धम् । सुखदुःखयोरबा-
धितयुगपत्प्रत्ययविषयत्वेन यौगपद्यात् । अन्यथा यौगपद्यविल-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ति स्वरूपकथनार्थम् । स्पर्शवत्संयोगस्येति । स्पर्शद्वयसंयोगस्येत्यर्थः ।
आदिपदात् कर्मसंग्रहः । मूर्तत्वादित्यस्य मूर्तैभ्य इत्यर्थः । भट्टः
प्रत्यवतिष्ठते--तदसिद्धमिति । पादे मे सुखं शिरसि वेदनेति प्रतीत्या
सुखदुःखयौगपद्यं प्रतीयते । तच्च मनोवैभवे सत्येवोपपद्यते शरीराव-
च्छेदेन नानावयविनो मनसः कल्पने कल्पनागौरवं मनःपञ्चककल्पने
ऽपि गौरवमेवेति भावः । अन्यथेति । अबाधितयौगपद्यप्रतीत्यापि
यदि यौगपद्यं न स्यादित्यर्थः । मनोवैभवे युगपदनेकेन्द्रियसन्निक-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

माणावष्टम्भेनाह—स्पर्शवत्संयोगस्येति । न चान्द्यावयविनि व्यभिचारः
नित्यद्रव्यवृत्तिस्पर्शस्य द्रव्यारम्भकसंयोगव्याप्यत्वमित्यर्थात् ।
सुखदुःखयोरिति । पादे मे सुखं शिरसि मे वेदनेत्यनेन रूपेणेत्यर्थः । ए-
तच्च यद्यपि शरीरपरिमाणसमानपरिमाणत्वेऽपि मनसः सिद्ध्यति
तथापि तस्यावयवकल्पनायां मानाभावात् स्पर्शात्यन्ताभाववतो द्र-
व्यस्य विभुत्वनिधमाहोपपाद्यम् । यद्यप्येकं करणमेकदैकमेव कार्यं ज-
नयतीति न नियमः, एकेनाग्निसंयोगेनैकदा घटेऽनेकरूपाद्युत्पत्तेः,
एकेन कुठारेणैकदाऽनेकत्र छिदादर्शनात्, एकेनैव शब्देनानेकशब्दो-
त्पादनात् । अथैकं करणमेकत्रैकावच्छेदेनैकजातीयामेकामेव क्रिया-
मुत्पादयतीति नियमः, तथात्वेऽपि चक्षुराद्यवच्छेदेन भिन्नदेशीयां
शब्दवत् परमाणाविव विजातीयामग्निसंयोगवदनेकां क्रियां कुर्यादेव

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

योगे । एकत्रेत्यत्र घट इति पिठरपाकमते । अथैकमिति । न चैकावच्छेदे-
नेति दत्ते एकत्रेति व्यर्थं श्येनकर्मणा चरणावच्छेदेन युगपच्छाखा-
वृक्षसंयोगजनकेन व्यभिचारवारकत्वात् । न च श्येनरूपाधिकरणै-
क्यात् तेनापि तद्वारणम्, एकत्रेत्यनेनार्थतोऽव्यासज्यवृत्तित्वस्य क्रि-
याविशेषणतया लाभात् । यावदधिकरणैक्यस्य तत्पदेन विवक्षित-

यापत्तेः । एकदाऽनेकज्ञानानुत्पादस्य ज्ञानकारण (१) त्वेनैव समूहालम्बनबोध(२)वदुपपत्तेः । नानाविषयज्ञान(३)स्याप्यत एवोत्पत्तेः । अन्यथा गुडादौ युगपद्रसस्पर्शा (४) वभासप्र-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

र्थे ज्ञानयौगपद्यं परिहरति—एकदेति । ज्ञानकरणत्वेनेति । एकं ज्ञानकरणमेकदा एकमेव ज्ञानं जनयतीति स्वाभाव्येनेत्यर्थः । समूहालम्बनवदिति । घटपटाद्यनेकविषयचक्षुःसन्निकर्षेऽप्येकज्ञानवदन्यथा तत्रापि यावद्विषयं ज्ञानभेदः स्यादित्यर्थः । ननु तथापि नानेन्द्रियकरणकमेकमेव ज्ञानमुत्पद्यतामत आह—नानाविषयेति । अत एवेति । मनस एकेन्द्रियकरणकज्ञानमात्रजनन एव स्वभावावधारणादित्यर्थः । एकं करणमेकदा एकत्र एकावच्छेदेनैकामेव क्रियां करोतीति करणसामान्यधर्मोऽभिमतः । ननु मनोवैभवे सकलशरीरावच्छेदेनैव सुखदुःखे स्यातां विभुकार्यस्य असमवायिकारणप्रादेशिकत्वानुरोधित्वादि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तथाप्येकं ज्ञानकरणमेकत्रात्मन्येकदैकमेव ज्ञानं जनयति समूहालम्बने तथादर्शनात् । कथमन्यथा नानाज्ञानसामग्रीसत्त्वे समूहालम्बनमेकं ज्ञानमित्याह—एकदेति । न चान्यज्ञानसामग्रीसत्त्वे कार्याविश्वम्भावस्तदसत्त्वे किं करणधर्मेणेति वाच्यम्, ज्ञानकरणस्यैकदैकमात्रजनकस्वभावत्वेनापराजनकतया कारणभावे सामग्यसत्त्वादित्यर्थः । नन्वेवमपि बहूनि ज्ञानानि नोत्पद्यन्तां नानेन्द्रियविषयविषयकमेकं ज्ञानं स्यादेव एकेन्द्रियजसमूहालम्बनवदित्यत आह—नानेति । 'अत एव' कारणस्वभावादेवेत्यर्थः । अन्यथेति । यदा रसनावच्छेदेन मनःसंयोगस्तदा त्वगवच्छेदेनापीत्यणुत्वेऽपि मनसो रसस्पर्शविषयकमेकमेव ज्ञानमुत्पद्येत । अथ मनस एकदा एकेन्द्रियविषयविषय-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्वाद्देवेति दिक् । तथाप्येकमिति । कायव्यूहेऽनेकानि करणान्येकत्रात्मन्येकं ज्ञानं जनयन्त्येवेति व्यभिचार इत्येकमित्युक्तम् । मनस्तु तत्रापि शरीरभेदेन भिन्नमेव । तद्दशायामेव काले व्यभिचार इति ज्ञानकरणपदम् । जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नकरणताश्रय इत्यर्थः । तेन नालोकादौ व्यभि-

(१) ज्ञानकरण० । (२) लम्बनवदु० ।

(३) ज्ञानानुत्पादस्या० । ज्ञानानां विषयैकज्ञानाभावस्यापि तत् एवोपपत्तेः । (४) स्पर्शाभावप्र० ।

सङ्गात् । सुखादिदेशनियामकत्वमपि सामग्रीदेशनियमस्यैव ।
अन्यथाऽणुमात्रदेशतापत्तेः । द्विस्त्रिश्चिच्छन्नभुजगादौ चलनदर्शना-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्यत आह—सुखादीति । असमवायिकारणं स्वावच्छिन्न एव जन-
यतीति व्याप्त्याभिमानादाह—अन्यथेति । यदि च न मनो विभु तदा गो-
घाभुजगादिषु छिन्नेषु खण्डशश्चलनं चेष्टा च न स्यादित्यत आह—द्वि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

कज्ञानजनकत्वं स्वभावस्तदा समः समाधिरित्यर्थः । ननु चासम-
वायिकारणाधीनो विभुकार्याणां प्रादेशिकत्वनियम इति विभुमनः—
संयोगात् सुखादेरुत्पत्तौ नियतदेशता न स्यादित्यणु मन इत्यत
आह—सुखादीति । त्वयापि सुखादरणुदेशतापत्त्या निमित्तचन्दनाद्य-
नुरोधेन न्यूनाधिकदेशता वाच्येति समः समाधिरित्यर्थः । न च
विभुकार्यासमवायिकारणं स्वावच्छिन्ने कार्यं जनयत्येवेति नियम-
स्तथा च चन्दनाद्यनवाच्छिन्नेऽपि सुखमुत्पद्येतेति वाच्यम्, तद्देशीय-
चन्दनसुखं हि तद्देशचन्दनसम्बन्धसापेक्षमसमवायिकारणमिति
कथं तन्निरपेक्षं तत्कुर्यात् । चन्दनं च स्वावच्छिन्ने देशे सुखजनक-
मिति कथं स्वानवाच्छिन्ने देशे तज्जनयेत् । अत एव चरणसुखं यदि
शरीरावच्छिन्नासमवायिकारणकं स्यात् शरीरव्यापकं स्यादित्य-
पास्तम्, अप्रयोजकत्वात् निमित्तसमवायस्य तत्प्रयोजकत्वात् । द्वि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

चारः । अन्यथा कायव्यूहदशायां तत्र व्यभिचारापत्तेः । न चैवमेक-
त्रात्मनीति व्यर्थं शरीरस्य विषयतया शरीरत्वेन च नानाज्ञानजन-
कतया व्यभिचारवारकत्वात् । विभुकार्येति । विभुविशेषगुणेत्यर्थः ।
तेन न कर्मजसंयोगे व्यभिचारः । तद्देशीयेति । तथा चोक्त नियमोऽप्र-
योजक इति भावः । चरणसुखमिति । अत्र विशेषत एव व्याप्तिः । अव-
च्छेदकत्वं च व्यावर्त्तकत्वमात्रम् । तेन शरीरकर्मजवेगो दृष्टान्तः ।
शरीरस्याऽप्याधारीभूय कर्मव्यावर्त्तकत्वात् । न चैवं शरीरकर्मज-
न्यशरीराकाशसंयोगे व्यभिचारः । अदृष्टत्व (अद्विष्टत्व?) स्यापादक-
विशेषणत्वात् ।

चेति चेत् । मैवम् । सुष्वाप(१)व्यासङ्गयोर्वहिरिन्द्रियमनःसम्बन्ध-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्रिदिव्येति । सुष्वापेति । सुप्तोऽहं न किञ्चिदज्ञासिषमिति प्रत्यक्षं तावन्न सुषुप्तौ प्रमाणम्, अस्याः प्रतीतेः ध्वंसविषयतयोपपत्तेरिति केचित् । मदीयजागराद्यज्ञानप्रागभावो मदीयप्रत्यक्षविशेषगुणानधिकरणकार्यद्रव्याधिकरणवृत्तिः प्रागभावत्वात् घटप्रागभाववादित्यनुमानात् सुषुप्तिसिद्धिः । इयं च सुषुप्तिर्मनसो वैभवे न स्याद् व्यासङ्गश्च

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्त्रिरिति । अणुत्वे मनसो द्विस्त्रिच्छिन्नभुजगादौ चेष्टा न स्यात् । यद्वच्छेदेन मनःसंयोगात् प्रयत्न उत्पद्यते तद्वच्छेदेन प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणिकाया चेष्टाया उत्पत्तेरित्यर्थः । सुष्वापेति । सुष्वापेति युक्तः पाठः । “सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमा” (अष्टाध्यायी, ८।३।८८) इत्यत्र कृतसम्प्रसारणनिर्देशात् यत्रैव सम्प्रसारणं तत्रैव मूर्द्धन्यविधानात् ।

यदा मनस्त्वचमपि परिहृत्य पुरीतति वर्त्तते तदा सुषुप्तिर्विभुत्वे न स्यात् । न च तत्र मानाभावः, मदीयजागराद्यज्ञानप्रागभावो मदीयप्रत्यक्षविशेषगुणानधिकरणकार्यद्रव्याधिकरणवृत्तिः प्रागभावत्वात्

न्यायलीलावतीप्रकाशवृत्तिः

मिश्रास्तु सामान्यव्याप्त्या तर्कोऽयमित्यग्निसंयोगजन्यरूपमेव दृष्टान्तः । अवच्छेदकत्वं च स्वरूपसम्बन्धविशेष इति नाधारस्यावच्छेदकत्वमिति नादृष्ट (द्विष्ट?) पदापेक्षेति वदन्ति ।

‘निमित्तसमवायस्य’ निमित्तसंसर्गस्य । मदीयेति । अन्यज्ञानप्रागभावपक्षतायां मदीयमुक्त्यधिकरणकालवृत्तित्वेनार्थान्तरमतो मदीयेति । जागराद्यपदं तु तत्पूर्वकालीनसुषुप्तिसिद्ध्यर्थम् । ज्ञानान्योन्याभावस्य कपालवृत्तितयाऽर्थान्तरमतः प्रागिति । सुषुप्तिकालेऽप्यन्यदीयज्ञानसत्त्वाद्वाध इति साध्ये मदीयेति । अदृष्टसत्त्वाद्वाध इति प्रत्यक्षेति । आत्मैकत्वादिप्रत्यक्षतापक्षे तत्सत्त्वाद्वाध इति विशेषेति । वृत्तप्रलयवृत्तितयाऽर्थान्तरमिति कार्यद्रव्याधिकरणेति । न च प्रयाण-(२)कालेनार्थान्तरं कार्यपदस्य मदीयजीवितशरीरपरत्वात् । न च

न्यायलीलावतीकण्ठाभरण-सविवृतिप्रकाशोद्भासिता ३३७

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

सन्निवृत्तेऽपि विषये ज्ञानाजनकत्वामिन्द्रियाणामिन्द्रियान्तरेण ज्ञान-
जननावसरे तच्चानुपपन्नमेव न हि सम्भवति तदिन्द्रियस्य ज्ञाना-
जनने मनसोऽसन्निधानादन्यन्निमित्तमित्यर्थः । ननु व्यासङ्गकाले-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

घटप्रागभाववदिति । केचित्तु प्रत्यक्षमेव सुषुप्तौ मानं सुप्तोऽहं न कि-
ञ्चिदज्ञासिषमिति प्रतीत्या तदानान्तनदुःखात्यन्ताभावो विषयीक्रि-
यते सम्बद्धविशेषणताया मनःप्रत्यासत्तेः सत्त्वादित्याहुः । तन्न, प्र-
तीतेर्ध्वंसविषयत्वेनाऽप्युपपत्तौ सुषुप्त्यसाधनात्(१) । व्यासङ्गे च
यद्यपि वहिरिन्द्रियसम्बन्धोऽस्त्येव तथापीन्द्रियान्तरसम्बन्धो नास्ति
व्यासङ्गदशायां स्वस्वविषयसम्बन्धेऽपीन्द्रियाणां यस्यासम्ब-
न्धान्न युगपज्ज्ञानानि तदिन्द्रियसहकारिकमेण तदधिष्ठापकं
तदेव मनः सुखादिग्राहकमिति धर्मिग्राहकमानसिद्धं मनसोऽणु-
त्वम् । अत एव धर्मिग्राहकमानवाधितं वैभवानुमानम् । न च ज्ञान-
करणधर्मत्वेन व्यासङ्ग उपपाद्यः, तथापि पञ्चसु यदेकं जनयति तत्र

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

दृष्टान्तासिद्धिः । शरीरप्रागभावस्य दृष्टान्तत्वात् । घटप्रागभावग्र-
हणं तु प्रागभावान्तराणामपि सुषुप्तिकालीनतया पक्षसमत्वेन न
व्यभिचार इतिसूचनार्थमिति मिश्राः । केचित्तु मदीयजागराद्यज्ञा-
नाव्यवहितप्राक्कालीनत्वं विशेषणमतो नोक्तदोष इत्याहुः । तन्न, तथा
सति कार्यद्रव्याधिकरणपदव्यर्थतापत्तेः । प्रलयस्यापि तत एव
बाधनात् । वयन्तु स्थूलकालोपाध्यवच्छिन्ना वृत्तिरिह साध्या प्रायेण
च क्षणमात्रमेव तादृशी वृत्तिरिति नोक्तदोष इति ब्रूमः । चरम-
ध्वंसे व्यभिचारवारणाय हेतौ प्रागिति । न चाप्रयोजकत्वं तदा
प्रत्यक्षगुणसत्त्वे तदनुभवविषयत्वबोधे(२) तत्कालीनत्वेन स्मरणा-
पातादिति । 'इति प्रतीत्या' इत्यादिप्रतीत्येत्यर्थः । दुःखात्यन्ताभाव
इति । दुःखाद्यत्यन्ताभाव इत्यर्थः । प्रतीतेरिति । यद्यपि तत्कालीनत्वेन
पूर्वोत्पन्नावद्विशेषगुणध्वंससिद्धावपि सुषुप्तिसिद्धिस्तथापि तत्का-
लीनत्वेनापि तावान् ध्वंसो ग्रहीतुं न शक्यते योग्यानुपलब्धेरभा-

(१) तदानीं ज्ञानाभावस्य इदानीं योग्यानुपलब्धिविरहेण न प्रत्यक्षत्वमिति तु तत्त्वम् ।
इति दीक्षिति ।

(२) ध्वंसे ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नियामकाभावात्तावद्विषयकैकज्ञानापत्तेः । न च चाक्षुषत्वाद्विजाति सङ्करापत्तेर्नैकं ज्ञानं चित्ररूपवच्चाक्षुषादिविजातीयज्ञानोत्पत्त्यापत्तेः । ननु दीर्घशङ्कुलीं भक्षयतः कथं पञ्च ज्ञानानि जायन्ते । न च तत्रापि क्रमः कल्प्यः, बाधकं विना यौगपद्यानुभवस्य प्रमात्वात् । व्यासङ्गो बाधक इति चेत् तर्हि मनोऽवयव्यस्तु तत्सङ्कोचविकासाभ्यां तदुभयोपपत्तेः । न, तत्र कारणाभावात् । न ह्येकपञ्चबुभुत्सा तद्धेतुः, तस्या अहेतुत्वात् । हेतुत्वे वाऽस्तु विभु मनः अवयवितो विभुत्वस्य लघुत्वात् । नाऽप्यदृष्टं तत एव तदुत्पत्तौ मनसोऽसिद्धेः । अत एवाणुमनःपञ्चतयमस्तु अवयवितो लघुत्वात् बुभुत्सावशात्तेषामेकपञ्चेन्द्रियसम्बन्धवशादुभयोपपत्तेरित्यपास्तम् । पञ्चबुभुत्सया सर्वेषां पञ्चेन्द्रियसम्बन्धे व्यासङ्गानुपपत्तेः । तस्माद्वासङ्ग एव यौगपद्यप्रत्ययबाधकः । कथं तर्हि शङ्कुलीभक्षणे गन्धरूपरसस्पर्शशब्दान् प्रत्येमीत्यनुव्यवसायः क्रमिकज्ञानपञ्चतयेन युगपन्मनःसन्निकर्षाभावात् न क्रमिकानुव्यवसायाहितसंस्कारजनितपञ्चविषयस्मृतावनुभववतारोपादुपपत्तेः । ननु मनसोऽणुत्वपक्षे कथं मन्दोऽपि बुभु(भु?)त्सितः शब्दो गृह्यते नान्यः । न च शब्दविशेषबुभुत्सैवेतरग्रहप्रतिबन्धिका बुभु(भु?)त्सितशब्दग्रहसामान्येव वा बलवतीति वाच्यम्, तथापि रूपादिसकलबुभुत्सया परस्परप्रतिबन्धादज्ञानस्य बुभुत्साधीनसामग्रीबलवत्त्वात्सर्वविषयज्ञानस्य वापत्तेः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वादित्यत्र तात्पर्यम् । तावद्विषयकेति । न च एकदा तादृशनानाविषयज्ञानाजनकत्वमपि कारणधर्म इति नेदं दूषणमिति वाच्यम्, तथापि नियामकाभावस्य तादवस्थ्यात् । नाप्यदृष्टमिति । यद्यप्यनन्यगत्या अदृष्टस्य नियामकत्वमिति सङ्कोचविकाशयोरस्तु स्वातन्त्र्येणादृष्टं नियामकं तथापि नियततादृश(१)सत्त्वे विभवेव मनोऽस्तु कृतमव [यव ?] कल्पनागौरवग्रस्तेनावयविनेति भावः । पञ्चबुभुत्सयेति । तथा च तत्काले दृष्टो व्यासङ्गो न स्यादिति भावः । तथापीति । यद्यपि मनोऽणुत्वपक्षे सर्वविषयज्ञानोपादानमयुक्तं तथापि नन्वित्यादिना तदस्थेनोभयं प्रत्याक्षेपे कृते न च शब्देत्यादिना उभाभ्यामेव सि-

विच्छेदलक्षणयोर्विभुत्वे व्याकोपात् । दृष्टसाकल्येऽदृष्टवैगुण्य(१)-
स्याप्यसम्भवात् । अदृष्टाभावस्य दृष्टसाकल्यविरोधात् । अन्यथा

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ऽदृष्टविलम्बादेव ज्ञानविलम्बः स्यादित्यत आह—दृष्टेति । अदृष्टस्य
दृष्टोपहारप्रयोजकतया दृष्टसाकल्ये तद्विलम्बाकल्पनात्, न हि दृष्ट-
साकल्यमदृष्टविलम्बश्चेति सम्भवतीत्यर्थः । अन्यथेति । यदि दृष्टसाक-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

अथात्मनःसंयोगे विशेषः कार्योन्नेयः किञ्चिच्छब्दग्रहे हेतुस्त-
द्व्यशब्दग्रहे प्रतिबन्धकश्चेति तत्र वैभवेऽपीन्द्रियमनःसंयोगवि-
शेषाद्यासङ्कोपपत्तेः । अत्राहुः । यद्यपि बुभुत्साप्रणिधाने शब्दमा-
त्रग्रहे न सहकारिणी न वेतरग्रहप्रतिबन्धके तथापि नानाशब्द-
समवायदशायां श्रोत्रे यः शब्दग्रहस्तत्र तयोस्तथाभावः, तथैव
तयोरन्वयव्यतिरेकात् । न च वैभवेऽदृष्टाभावात्कार्यव्यतिरेकः त-
द्वितरसाकल्ये तस्यापि सत्त्वादित्याह—दृष्टसाकल्य इति । एतच्च का-
र्यविशेषं ज्ञानमधिकृत्योक्तम् । कचित्कार्यं दृष्टसाकल्येऽप्यदृष्टविल-
म्बात् विलम्बः । अन्यथेति । सामान्या इति पञ्चमी । सामग्र्या

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

द्धान्तिते उभयोपालम्भायैवेयं फक्किका । तत्र च रूपादीत्यणुत्ववा-
दिनं प्रति बुभुत्साधीनन्यादि विभुत्ववादिनं प्रतीति द्रष्टव्यम् । अज्ञा-
नं स्यादिति शेषः । तदस्थ एव तर्हि वैभवपक्षोऽपि सम्यगेवेत्यणुत्व-
वादिनं प्रत्याह—वैभवोऽभाति । यद्यपि मनसो विभुत्वे श्रोत्रमनःसंयोगे
विशेषाभावः, तथापि तत्र शरीरमनःसंयोगे कर्णशङ्कुलीमनःसं-
योगे वा विशेषः फलवत्कल्पनीय इति भावः । तथापीति । त्वयापि
तत्रानन्यगत्या तथैव स्वीकारादिति भावः । यद्यप्येवं बुभुत्साविशे-
षमादाय वैभवपक्षेऽपि व्यासङ्ग उपपादयितुं शक्यते तथापि सूचीस-
र्पादिवेधोक्तदविषयसाम्प्रिकर्षे व्याभिचारान्न तस्यापि नियामकत्वमिति
मिश्राः । वस्तुनो लाघवात्संयोगत्वमेव द्रव्यजन्यतावच्छेदकमित्यज-
संयोगनिरासे आत्ममनःसंयोगाभावादसमवायिकारणभावे सुखा-
देरुत्पत्तिर्न स्यादित्येव समीचीनं विभुत्वसाधकमिति दिक् । कचि-

सामग्र्याः फलानुमानस्य शक्तेश्चासिद्धिः (१) प्रसङ्गात् । न च देशकालादयोऽप्युपाधयः । सर्वसहकारिविरहे मनसोऽप्यसिद्धेः । आत्म-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ल्येऽप्यदृष्टविलम्बात् कार्यविलम्बः, तदाऽन्त्यतन्तुसंयोगेऽपि पटो न जायेत सामग्र्यां सत्यामपि कदाचिन्न कार्यं जायेतेति सामग्र्यपि कार्यं व्यभिचरेदिति तथा कार्यं नानुमीयेतेत्यर्थः । करतलानलसंयोगे सत्यपि दाहाभावस्य कदाचिददृष्टाभावादेवोपपत्तौ शक्तिकल्पना न स्यादित्याह—शक्तेश्चेति । ननु देशकालोपाधीनां मध्ये कस्यचिद्विरहाज्ज्ञानानुत्पत्तिरतो व्यासङ्गसुखापावुत्पत्त्येते इत्याशङ्क्याह—न चेति । न च देशकालादय उपाधयः यद्विलम्बात् कार्यविलम्बः स्यादिति शेषः । सर्वसहकारीति । सर्वसहकारिविरहे शङ्क्यमाने मनसोऽप्यसिद्धिरित्यर्थः । मनोव्यतिरेकप्रयुक्तः कार्यव्यतिरेको यदि भवेत्तदा मनसः सिद्धिः स्यात्तथा च मनसो व्यतिरेकोऽन्वयासिद्धो यावता सहकार्यन्तरव्यतिरेकादेव तदानीं कार्यानुत्पत्तिसम्भवादिति भावः । मनोवैभवादिना आत्ममनःसंयोगो नित्यो वक्तव्यस्त-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

दृष्टादृष्टसमूहरूपतया यावद्दृष्टसमवधानेऽप्यदृष्टाभावसम्भावनया सामग्रीतः कार्यानुमानं न स्यादित्यर्थः । शक्तेश्चेति । परं प्रति विरोधप्रदर्शनम् । दृष्टकारणसाकल्ये सत्यप्यदृष्टाभावादेव कार्याभावापपत्तेः कुतः शक्तिकल्पनमित्यर्थः । ननु ज्ञानोत्पत्तिं प्रति देशकालादीनां प्रयोजकत्वादुपाधित्वं ततस्तदभावादेव सुषुप्त्याद्युपपत्तिरित्याशङ्क्य निराकरोति—न चेति । किञ्च मनोवैभवे अजः संयोग आत्ममनसोर्वाच्यस्तत्र च बाधकमस्तीत्याह—आत्ममन इति । तथा चान्यतरकर्मजसंयोगानुरोधान्मूर्त्तत्वं मनसो वाच्यमित्यर्थः । नन्वाकाश-

न्यायलीलावतीप्रकाशविश्रुतिः

दिति । परमाणुकर्मस्थल इत्यर्थः । सामग्रीत इति । दृष्टकारणसमुदायादित्यर्थः । मूलेऽपि सामग्रीपदं तत्परमेव । दृष्टादृष्टेत्यादि तु वस्तुतः सामग्रीनिवृत्तिः । ननु नैयायिकानां चेदमनिष्टमत आह—परमिति । मनसो

मनोयोगस्य च संयोगत्वेनानित्यत्वात् । अन्यथा विभागस्यापि नित्यतापत्तावपसिद्धान्तात् (१) । नित्यत्वे च संयोगस्यापि समवायत्वेन रूपादीनामपि संयोगित्वात् विभागित्वे (२) पृथगुपलम्भप्रसङ्गः । अयुतसिद्ध्या विशेष इति चेन्न, अजसंयोगव्याघातात् (३) । संयोगत्वेन विशेष इति चेन्न, तस्य नियामकं विना नियत[देश]-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ब्राह्म—आत्मेति । अन्यथेति । संयोगो यदि नित्यः स्यादित्यर्थः । दोषान्तरमाह—नित्यत्वे चेति । नित्या प्राप्तिः समवाय इति तल्लक्षणादिति भावः । न चेदेवं तदा रूपादिसमवायोऽपि संयोगः स्यात् । तथा च रूपादीनां संयोगित्वेन विभागित्वापत्तौ द्रव्याद्रूपं पृथगुपलभ्येत्यर्थः । ननु रूपरूपिनोर्विद्यमानयोरसम्बन्धित्वं पृथगेव सत्त्वं पृथगाश्रयाश्रयित्वं वा । युतसिद्धिर्नास्ति । तथा च कथं पृथगुपलम्भः स्यादित्याह—अयुतसिद्धयेति । यद्वा अयुतसिद्धयोर्नित्या प्राप्तिः समवायोऽन्यत्र तु संयोग इत्याह—अयुतसिद्धयेति । 'विशेषः' संयोगसमवाययोरिति शेषः । असम्बद्धयोर्वैद्यमानत्वं युतसिद्धिस्तदभावो ह्ययुतसिद्धिस्तथा चात्मनसोरसम्बद्धयोर्विद्यमानत्वाभ्युपगमे कुतः संयोगोऽयमज इत्याह—नेति । ननु विभुनोरन्योऽन्यं समवायाभावे संयोग एव स्वीकर्त्तव्य इत्याह—संयोगत्वेनात । नित्यसंयोगे संयोगत्वं जातिरेव नाभिव्यञ्जकं विना सिध्येत्तथा च पुनरविशेष एव समवायेनेत्याह—नेति । तथा

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मात्मना संयुज्यते द्रव्यत्वादित्यजः संयोगः सिद्ध्येदित्यत आह—अन्यथेति । तत एवाजविभागसिद्धेस्तदैव तेन संयुज्यते विभज्यते चेति विरोध इत्यर्थः । नित्यत्वे चेति । नित्या प्राप्तिः समवाय इतिलक्षणाक्रान्तत्वादित्यर्थः । अयुतसिद्धयेति । रूपरूपवतोरसम्बद्धयोरसत्त्वमिति न पृथगुपलम्भ इत्यर्थः । अजेति । आकाशात्मनोरसम्बद्धयोरसत्त्वे कुतो

न्यायलीलावतीप्रकाशविबृतिः

वाच्य इति । आत्मविभुत्वस्य प्रामाणिकत्वादिति भावः । तत एवेति । नित्यद्रव्यत्वादित्यर्थोऽन्यथा घटादौ व्यभिचारापत्तेरित्यन्यत्र वि-

व्यङ्ग्यत्वानुपपत्तेः । अत एव यौगपद्यप्रत्ययाभिमानः (१) । गौधा-
भुजगादौ तु वेगवत्खङ्गाभिघातेन नानादेहावयवाश्रितवेगवत्प्राण-
पवनसंयोगादेव क्रियोत्पद्यते । अतिरिक्तत्वं (२) च न सिद्ध्येत् ।
श्रोत्रवद्गगनेनैव कृतार्थत्वादिति । आत्मान्तरेण वेत्युपरम्यते ।
(इति) मनः ॥

इति श्रीन्यायलीलावत्यां द्रव्यविचारः । (३)

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

चान्यतरकर्मज एवात्ममनसोः संयोग इति मनो मूर्त्तं तस्यावयव-
कल्पना च गौरवपराहतेत्यर्थः । तथा च पादे मे सुखं शिरसि वेद-
नेति यौगपद्यप्रत्ययो मनस आशुसञ्चारनिबन्धनो भ्रान्त इत्याह—
अत एवेति । गोषेति । तत्र नानाशरीरावच्छेदेन यदि चेष्टा भवेत्तदा मन-
सो वैभवं कल्पयेतापि न त्वेवं किन्तु वेगवत्खङ्गाद्यभिघातात् प्राणे
वेगोत्पत्तिर्वेगवत्प्राणसंयोगाच्च नानाभुजगादिशरीरावयवावच्छे-
देन क्रियेत्यर्थः । किञ्च मनो यदि विभुः स्यात्तदा तदन्तःकरणमष्ट-
व्यातिरिक्तं न सिद्ध्येत् गगनावच्छिन्नदेहावयवविशेषेणैव तदन्यथासि-
द्धेरित्याह—अतिरिक्तमिति । नन्वाकाशस्य शब्दग्राहकत्वात् कथं तेना-
न्यथासिद्धिः । तथा च सर्वविषयकमन्तःकरणमवश्यं कल्पनीयमत
आह—आत्मान्तरेण वेति । सुखादीनां च नाणुमात्रदेशदेशता विभुका-
र्याणामसमवायिकारणावच्छिन्ने उत्पद्यत एवेति नियमो न तु तद-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ऽजः संयोग इत्यर्थः । तस्येति । समवायलक्षणाक्रान्तत्वेन संयोगत्वा-
भावादित्यर्थः । गोषेति । यद्यपीतरचेष्टावदस्या अपि प्रयत्नवदात्म-
संयोगोऽसमवायिकारणं न तु प्राणसंयोगस्तथापि कायव्यूहवदनन्य-
गत्या मनोना(ना?) त्वेनैव तदुपपाद्यमिति सम्प्रदायविदः । अतिरिक्तं

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्तरः । सम्प्रदायविद इति । वस्तुतस्तादृशभुजगादिक्रियायां चेष्टात्वमेव

(१) प्रत्ययोऽभिमानः । (२) अतिरिक्तमिति प्रकाशादिसम्मतः पाठ ।

(३) इति न्यायलीलावत्यां द्रव्यपदार्थोपिवर्णनम् ।

संख्या तावन्नैकादि(१)व्यवहारहेतुत्वेन भिद्यते ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

वच्छिन्न एवेति नियम इति भावः ।

इति महामहोपाध्यायमिश्रश्रीभवनार्थात्मजमहामहोपाध्यायसन्मिश्र-

श्रीशङ्करकृतौ लीलावतीरहस्ये द्रव्यपदार्थः समाप्तः ।

द्रव्यपदार्थनिरूपणानन्तरमवसरप्राप्तं गुणनिरूपणम् । तत्र गुणत्वं पूर्वमेव साधितं रूपादीनां चतुर्णां विप्रतिपत्तेरभावात्तुल्लङ्घ्य संख्यां निरूपयति—संख्येति । संख्या इतरेभ्यो भिद्यते एकव्यादिव्यवहारजन-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

वेति । विभुमनःपक्ष इति शेषः ॥

इति श्रीलीलावतीप्रकाशे द्रव्यपदार्थः ।

गुणत्वस्य प्रागेव साधनाद् गुणेषु रूपादिचतुर्णां सुगमत्वेन ता-
नुपेक्ष्य संख्यां विवेचयति—संख्या तावदिति । ननु संख्याया गुणत्वमासिद्धं
वस्तुमात्र एवैकादिव्यवहारात् गौणमुख्यभावस्य च दुर्निरूपत्वात् द्वि-
त्वादेश्चापेक्षाबुद्धिव्यङ्ग्यत्वात् । ततः पदार्थान्तरमेवेति केचित् । तन्न, द्वि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

नास्ति तत्प्रत्यक्षस्य च कारणबाधेन भ्रान्तत्वादित्येव समाधानम् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीभगीरथविरचितायां लीलावती-

प्रकाशिकायां द्रव्यपदार्थः सम्पूर्णः ।

ननु द्वित्वादेश्चापेक्षाबुद्धिजन्यत्वेन सुखवद्गुणत्वमनुमेयमित्यत
आह—द्वित्वादेश्चेति । तथा च हेतुरेवासिद्ध इति भावः । पदार्थान्तरमिति ।
नित्यमिति शेषः । अत एव किञ्चैवं नित्यमित्यादिग्रन्थः सङ्गच्छते ।
द्वित्वादीति । अपेक्षाबुद्धिः सम्बन्धालम्बनात्मकबुद्धिविशेषः । तथा च
सिद्धेनानेन गुणत्वं साधनीयमिति भावः । यद्वा एतदनुमानेन नित्य-
बाधे गुणे तद्व्यवहारो गौण एव वाच्यस्तस्य जन्यधर्मानाश्रयत्वादिति
किं पदार्थान्तरकल्पनयेति भावः । अत्र चरमाभिप्रायपक्षे बुद्धिजन्य-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

कत्वादित्यत्र एकत्वादिपरार्द्धपर्यन्तव्यवहारहेतुत्वं नैकस्या अपि संख्याया इति स्वरूपासिद्धिः । प्रत्येकव्यवहारहेतुत्वं च भागासिद्धमि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्वाद्यपेक्षाबुद्धिजन्यं कार्यत्वे सति नियमेनैकप्रतिपत्तृवेद्यत्वात्

न्यायलीलावतीप्रकाशविद्वतिः

मित्वेव साध्यम् । अपेक्षेति । पक्षधर्मताबललभ्यसाध्यानिर्वचनमत एव सुखविशेषे न व्यभिचारः । यद्यप्येवं जन्यत्वमात्रमेव साध्यमुचितं तथापि जन्यत्वेऽपि बुद्धिव्यङ्ग्यत्वमस्तिवति शङ्कानिरासाय बुद्धिग्रहणम् । प्रथमाभिप्रायपक्षे तु तज्जातीयत्वं साध्यमतो नोक्तव्यभिचारः । कार्यत्वे सतीति । समवेतत्वे सतीत्यर्थः । तेन नान्यतरासिद्धिः । एवं गोत्वादावेव व्यभिचारवारणाय नियमेनेति । एकमात्रलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः । तेनानुमानादिना नानापुरुषवेद्यतया नासिद्धिः । अत्र सत्यन्तमात्मनि सुखादिप्रागभावे च व्यभिचारवारणाय । तावन्मात्रं च जातौ व्यभिचारीत्युत्तरदलम् । न चापेक्षाबुद्धिजन्यत्वसाध्यपक्षे ज्ञानादौ व्यभिचारः, समूहालम्बनत्वनियतकारणताप्रतियोगिककार्यताश्रयत्वस्य साध्यत्वादन्यथा गुणत्वव्याप्यहेत्वलाभादिति वाच्यम्, नियमेनेत्यस्यावश्यकतया इतरव्यवच्छेदेन चेत्यर्थ एकमात्रपुरुषलौकिकसाक्षात्कारविषयताव्याप्यजातिमत्त्वस्य हेतौ (१)लाभात् । तादृशी च जातिः पक्षे शरीरजन्यतावच्छेदिका द्वित्वत्वादिव्याप्या घटत्वादिवदभ्युपेयेति नासिद्धिः । अन्यथा द्वित्वस्य लौकिकसाक्षात्काराविषये ईश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वे सत्त्वादिसिद्ध्यापत्तेः । न च लौकिकेत्याद्येव समीचीनं शरीरविशेषवृत्तिचैत्रत्वादजातिमादाय व्यभिचारात् । न च गर्भोत्पन्नकामशरीरे तन्मात्रसाक्षात्कारविषये तथापि व्यभिचार इति वाच्यम्, पुरुषान्तरीयसाक्षात्कारायोग्यत्वस्य मात्रपदेन लाभात् । सत्यन्तं चात्मन्येव सुखसमवायिकारणतावच्छेदकजातिमादाय व्यभिचारवारणाय । प्रागभावादिनेति चातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः । हेतुश्चायं स्वमतेन । परेण द्वित्वस्यानेकवेद्यताभ्युपगमात् । कर्मसमूहरूपनृत्यदर्शनजन्यजातीयसुखमादाय अणुमात्रस्य चात्र दृष्टान्तत्वमिति दिक् ।

तस्य समुच्चितस्य(१) स्वरूपासिद्धेः । विपरीतस्य भागासिद्धेः ।
गणनासाधारणकारणत्वादिति चेन्न, एकद्विन्यादिज्ञानविषयत्वे पू-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्यर्थः। इदं संख्यातमिति ज्ञानं गग(ण?)नाविषयतया च तदसाधारण-
कारणत्वात् संख्या इतरेभ्यो भिद्यत इत्यत आह--गणनेति । पुर्वदोषादिति ।
समुदितज्ञानजनकत्वे स्वरूपासिद्धेः प्रत्येकज्ञानजनकत्वविवक्षायां
भागासिद्धेरित्यर्थः । संख्यातत्वेन ज्ञानं विवक्षितमिति यदि तदाऽन्यो

न्यायलीलावतीप्रकाशः

सुखवत् । कार्यत्वेन विशेषणान्न ज्ञानप्रागभावादिना व्यभिचारः । न
चाप्रयोजकत्वम्, अपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वादिव्यञ्जकत्वे द्वित्वादिसंयोगविभा-
गानामन्यूनानतिरिक्तदेशानां समानेन्द्रियग्राह्याणां प्रतिनियतव्यञ्ज-
कव्यङ्गत्वानुपपत्तेः । किञ्चैवं नित्यमनेकसमवेतमिति सामान्यलक्ष-
णयोगात् सामान्यरूपतैव स्यात् तत्र च बाधकं वक्ष्यति । तस्येति ।
आदिशब्दवाच्यैकप्रकारानिरुक्तेरेकादित्वस्यैकस्याभावान्मिलितैका-
दिव्यवहारहेतुत्वे तस्य प्रत्येकमभावात् स्वरूपासिद्धेः, एकैकव्यव-
हारहेतुत्वे च भागासिद्धिरित्यर्थः । ननु संख्याज्ञानं प्रति विषय-
त्वेनासाधारणकारणत्वं भेदकं स्यादित्याह--गणनेति । गणना हेतुत्वा-
द्यवच्छिन्नत्वेन ज्ञानं तत्र च समुच्चितासमुच्चितत्वपक्षयोः पूर्वोक्त-
दोष इत्याह--एकेति । ननु संख्याज्ञानमात्रं विवक्षितमित्यत आह--

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

कार्यत्वेनेति । समवेतत्वेनेत्यर्थः । न चेति । तथा चासिद्धिरपि नेति-
भावः । अपेक्षाबुद्धेरिति । अपेक्षाबुद्धेर्व्यञ्जकत्वे द्वित्वादीनां प्रसक्तस्य
प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वस्यानुपपत्तेः प्रमाणबाधादित्यर्थः । ननु
संयोगे गृह्यमाणे द्वित्वग्रहनियमात्प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वाभावोऽस्ये-
वेति चेत्, न, अपेक्षाबुद्धेः स्वभावत्वेन संयोगग्रहेऽपि द्वित्वाग्र-
हात् । नन्वन्यूनानतिरिक्तदेशत्वमवच्छेदकमादायापि वाच्यमन्य-
थोक्तनियमस्य नानापुरुषकर्मा(र्णा ?) वच्छिन्नशब्दयोरेव व्यभि-
चारात् । तथा च नोक्त दोष इत्यरुचेराह--किञ्चेति । कारणप्रक्रमोत्प-

वदोषात् । संख्यामात्रत्वे तस्यैवासिद्धेः । संख्याजातीयं तदिति चेन्न, जातेरप्यसिद्धेः । गणितशब्दप्रयोगात्तत्सिद्धिरिति चेन्न, हस्ततुलादिपरिमितदीर्घादिपरिमाणगुरुत्वयोः परिमितव्यव-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ऽन्याश्रय इत्याह—संख्येति। गग(ण?)नासाधारणकारणत्वं संख्याजातीय-
त्वमेवाकं तच्च सर्वसंख्यासाधारणमतो न पूर्वदोष इत्याह—संख्याजा-
तीयेति । संख्याजातीयत्वं हि संख्यात्वजातियोगित्वं यदि तत्राह—जा-
तेरपीति । पूर्वभेदकोपक्षया अपिशब्दः । इदं गणितमिदं गणितमित्यनु-
गतप्रत्ययः प्रयोगश्च जात्यधीन इति तत् सिद्धिरित्याह—गणितेति ।
गणितप्रयोगो जातिनिबन्धनः साधारणप्रयोगत्वात् गवादिप्रयोग-
वदित्यत्रनैकान्तिकत्वमाह—हस्तेति । हस्तादिपरिमितदीर्घादिपरिमा-
णतुल्यपरिमितगुरुत्वयोरित्यन्वयोऽत्र विवक्षितः । तथा च साधारण-
प्रयोगस्याप्यस्य नैकजातिनिबन्धनत्वमित्यनेकान्तः । संख्याया इतर-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

संख्यामात्रत्वं इति । ज्ञानेऽपि विषय एव विशेषकः, न च संख्यामात्रं किं-
ञ्चिदनुगतमस्तीत्यर्थः । ननु संख्यात्वं जातिस्तथा स्यादित्याह—संख्या-
जातीयमिति । संख्येत्यनुगतव्यवहारात्तदप्यसिद्धमित्याह—जातेरिति ।
नन्वेकादौ संख्यातमित्यनुगतव्यवहारात् तत् स्यादित्याह—गणितेति ।
परिमाणगुरुत्वसाधारणैकजाति विना परिमितव्यवहारवत् संख्यातव्य-
वहारः स्यादित्यत आह—हस्ततुलेति । यथासंख्यमन्वयात् हस्तपरिमि-
तदीर्घादिपरिमाणे तुलापरिमितगुरुत्वे चेत्यर्थः । पूर्वेषां सर्वेषां वि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्रमेव द्वित्वमितिप्रतमिदानीमप्रकृतमेवातः प्रकृतं नित्यत्वमेव ख-
ण्डितम् ।

मिश्रास्तु उत्पत्तावन्वयव्यतिरेकयोरभिव्यक्तौ संचा(सा?)रे घटो-
त्पात्तिरपि न सिद्धेत् । न च तत्र नाशप्रत्ययानुरोधादुत्पत्तिसिद्धिः ।
एकघटापसारणानन्तरं द्वौ नष्टाविति प्रतीतेरत्रापि द्वित्वध्वंसाविषयायाः
सत्त्वात् । विशेष्यवति विशिष्टध्वंसे प्रतीतेर्विशेषणध्वंसविषयत्वादि-
ति दूषणं व्यङ्ग्यत्वपक्षे वदन्ति । पूर्वेषामिति । गणनासाधारणकारणत्वा-
दीनामित्यर्थः । व्यभिचरितो व्यतिरेकी विरुद्ध इत्याशयवानाह—वि-

हार(१)वदुपपत्तेः । विपक्षादव्यावृत्तेश्च । एकत्वद्वित्वादीनां(२)
सामान्यरूपत्वेनैवोपपत्तेः । न च परापरभावानुपपत्तिः । अ-
न्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकत्वात् । न च [भेदे] मानाभावः । वि-
चित्रबुद्धिवेद्यत्वात् । न च सदा द्वित्वावगतिः । विशिष्टबुद्धिः-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

भेदसाधकत्वेन शङ्कितानां हेतूनां विरुद्धत्वमाह—विपक्षेति । इतरभेदे
साध्ये सामान्यस्यापि विपक्षत्वात् । तदेव स्फुटयति—एकत्वेति । एक-
त्वद्वित्वादीनां परापरभावानुपपद्यं न जातिरूपत्वमित्याह—न चेति ।
कृतकत्वानित्यत्वयोरिव समानव्यक्तिकतयैव परापरभावोपपत्तिरि-
त्याह—अन्यूनेति । तर्हि घटत्वकलसत्ववदेकमेव एकत्वादि स्यादि-
त्याह—न च मानेति । भेद इति शेषः । बिलक्षणबुद्धिवेद्यत्वादेव एक-
त्वद्वित्वादीनां भेद इत्याह—विचित्रेति । ननु द्वित्वं यदि जातिः स्यादे-
कस्यामपि व्यक्तौ बुध्येत गोत्ववादित्याशङ्क्याह—न चेति । यद्वा ननु
यदि द्वित्वादिकं सामान्यं स्यादपेक्षाबुद्धिव्यङ्गं न स्यादित्यत आह—
न चेति । यद्वा यदि द्वित्वादिकं सामान्यं स्यादिन्द्रियापातमात्रवेद्यं-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

रुद्धत्वमाह—विपक्षादिति । विपक्षात्सामान्यात् द्वित्वादीनामव्यावृत्ते
रित्यर्थः । तदुपपादयति—एकत्वादीनामिति । तेनैकमिदमेकमिदमित्यनु-
गतधीरप्युपपद्यते । न च संख्यागतसामान्येन परस्परसम्बन्धात्तदु-
पपत्तिः साक्षात्सम्बन्धे बाधकाभावादिति भावः । न चेति । एकत्वद्वि-
त्वादीनां परस्परमिति शेषः । भेदे मानाभावो ह्यन्यूनानतिरिक्त-
वृत्तिजातौ बाधकमतस्तदेव दूषयति—न चेति । ननु बुद्धित्वादीनां
जातिरूपतायामिन्द्रियापातमात्रेणैकत्ववत् द्वित्वाद्यप्यवगम्येतेत्याश-
ङ्क्य निराकरोति—न चेति । विशिष्टबुद्धिरपेक्षाबुद्धिविशेषः । ननु सं-
स्थानानामिव्यङ्ग्यकार्यद्रव्यवृत्तिजातीनां समवायिकारणवृत्तित्वनिय-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रुद्धत्वमिति । अव्यावृत्तेरभेदादित्यर्थः । तथा च सामान्यगत्वेन पूर्वं
हेतूनां व्यभिचार इति भावः । संस्थानेति । घटत्वात्मत्वरूपत्वेषु व्य-

व्यङ्ग्यत्वात्, योनिसम्बन्धबुद्धिः(१)ब्राह्मणत्ववत् । न चैकजातीयकारणान्नानाजात्यभावः । कारणेष्वपि तज्जातिसत्त्वात् सत्तावत् । अन्यथा सदिति व्यवहारात्सत्त्वमपि गुणान्तरं स्यात् । गुणेष्वेक(२)त्वबुद्धिवत् सत्प्रतीतिरपि भ्रान्त्यैव(३) स्यात् । बाधकाभावस्त्वेकत्वादावपि तुल्य एव । मैवम् । द्वित्वादिकं न सामान्यं एकैकशः स्वोपरक्तव्यवहार(४)जनकत्वात् । संयोग-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

स्यादित्याह—न चेति । अत्र सर्वत्र व्यभिचारमाह—योनीति । यद्यपि सर्गादौ योनिसम्बन्धव्यङ्ग्यत्वं नास्ति तथापि षट्कर्मचरणव्यङ्ग्यत्वमनेनोपलक्षितम् । परमतेन वा एतदुक्तम् । ननु कपालद्वयारब्धे घटे द्वित्वादिसामान्यं बद्धतन्तुके च द्वित्वं कथं स्यात् द्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्यजातेः कारणगताया एव कार्ये वृत्तेरित्यत आह—न चेति । द्वित्वत्रित्वादीनां सर्वासामपि जातीनां कारणेष्वपि भावाश्चैव इत्याह—कारणेष्वपीति । अन्यथेति । अनुगतप्रत्ययस्यापि गुणाधीनत्वे इत्यर्थः । ननु सत्ता चेद् गुणस्तदा गुणादौ नानुभूयेतेत्याशङ्क्याह—गुणेष्विति । बाधकाभाव इति । सत्ताया जातित्व इति शेषः । द्वित्वादिकमिति । घटद्वि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मात्र घटादौ द्वित्वादिजातयः स्युरित्याह—न चेति । नानाजातिरेकत्वद्वित्वादिका । रत्नत्वब्राह्मणत्वादौ व्याभिचारः स्फुटत्वादुपेक्षितः । अन्यथेति । यद्यनुगतव्यवहारविषयत्वेऽप्येकत्वादीनां गुणत्वं तदेत्यर्थः । न च सत्ताया गुणत्वे गुणादौ सदिति बुद्ध्यभावो बाधकमित्याह—गुणेष्विति । बाधकाभावस्त्विति । बाधकाभावः सत्ताया जातित्व इत्यर्थः । एकैकश

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भिचारस्वारणाय विशेषणानि । प्रत्यक्षत्वमपि जातिविशेषणमतो न चक्षुष्मादौ व्यभिचारः । एकत्वद्वित्वादिरेति । तथा च कपालादिष्वपि तज्जातिसत्त्वादिष्टापत्तिरिति भावः । रत्नत्वेति । संस्थानेत्यादिव्याप्तेरिति शेषः । अयं च व्यभिचारो यथाश्रुते । यदा तु योग्यसंस्थाना-

(१) सम्बन्धव्यङ्ग्यमा० । सम्बन्धबुद्धिव्यङ्ग्यमा० । (२) गुणेषु त्वेकत्व० ।

(३) भ्रान्तैव । (४) व्यवहाराज० ।

वत् । अन्यथा घट इतिवदेकत्रैवायं द्वावयं च द्वाविति प्रतीतिः

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्वं न घटवृत्तिजातिः घटेन्द्रियसन्निकर्षे सत्यपि स्वविशिष्टप्रत्यया-
विषयत्वात् संयोगवत् । यद्वा घटपटद्वित्वं न घटवृत्तिजातिः पटे-
न्द्रियसन्निकर्षे विना अज्ञायमानत्वात् नियमतः पटेन्द्रियसन्निकर्षा-
धीनज्ञानत्वात् घटपटसंयोगवदिति मानार्थः । अत्र विपक्षबाधकमा-
ह—अन्यथेति । यदि घटपटद्वित्वं घटजातिः स्यात् पटेन्द्रियसन्निकर्षे-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

इति । 'स्वोपरक्तः' स्वविशिष्टः । व्यवहियतेऽनेनेनेति व्यवहारो ज्ञानम् ।
तेन प्रतीतिः स्यादित्यग्रिमग्रन्थेनाविरोधः । द्वित्वादीनां स्वोपरक्तव्य-
वहाराजनकत्वं स्वरूपासिद्धमित्यत उक्तं एकैकश इति । प्रत्येकं स्व-
विशिष्टज्ञानाजनकत्वादित्यर्थः । ननु स्वशब्दो यदि वस्तुसामान्यपर-
स्तर्ह्यसिद्धिः, अथ द्वित्वपरस्तदा घटत्वादिनाऽनैकान्तिकम् । अथैत-
द्वटद्वित्वं नैतद्वटसामान्यं एतद्वटान्यद्रव्याविषयप्रतीत्यविषयत्वात्
संयोगवत् । न चाप्रयोजकत्वम्, यद्येतद्घटद्वित्वमेतद्घटसामान्यं
स्यादेतद्घटमात्रेन्द्रियसन्निकर्षवेद्यं स्यादिति विपक्षे बाधकादित्यु-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

व्याप्यकार्यद्रव्यवृत्तिजातीनामिति तदर्थः, तदा नेदं दूषणम् । न
चैवं घटपटादिद्वित्वे आपादकाभावः । परमाणुघटोभयवृत्तित्वे आपा-
दनेन समीहितसिद्धेरिति मिश्राः । प्रत्येकमिति । न चैवमसिद्धवाच(१)
कतया व्यर्थता अखण्डाभावत्वादिति भावः । असिद्धिरिति । द्वित्ववि-
शिष्टप्रत्ययस्य रूपद्रव्यत्वविषयतानियमाद् द्वित्वस्य च तज्जनकत्वात् ।
रूपादीनां च प्रत्येकपर्याप्तत्वादिति भावः । अनैकान्तिकमिति । इदमुप-
लक्षणम्, द्वित्वस्य द्वित्वस्वभाव(१)स्वज्ञानेषु प्रत्येकं विशिष्टप्रत्यय-
जनकत्वादसिद्धिरपि द्रष्टव्या । इदमपि दूषणं प्रथमपक्षे द्रष्टव्यम् ।
एतद्वदेति । द्वित्वसामान्यपक्षतायामेतद्घटवृत्तित्वाभावमादाय सा-
ध्यपर्यवसानादभिमतसिद्धिरित्येतद्वदेति । पटत्वे व्यभिचारो मा-
भूदिति साध्ये एतद्वदेति । घटत्वे व्यभिचार इति हेतोरेतद्घटान्ये-
ति । घटत्वविषयतावश्यकतामादाय स एव व्यभिचार इति नञ्द्रव्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

च्यते तदपि न घटत्वादिसामान्यस्यापि घटान्यद्रव्याविषयकप्रती-
त्यविषयत्वात् घटादेः स्वावयवाविषयसाक्षात्कारविषयत्वात् । त-
र्कोऽपि शिथिलमूलः, घटत्वसामान्यस्यापि शरीरेन्द्रियसन्निकर्षेन्द्रि-
यार्थावयवसन्निकर्षव्यङ्ग्यत्वात् । न च घटद्वित्वं यदि घटसामान्यं
स्यात् घटतदवयवान्यद्रव्याविषयकसाक्षात्कारविषयः स्यादिति वा-
च्यम्, विपर्ययापर्यवसानात् । तथा हि घटद्वित्वं घटसामान्यं न घट-
तदवयवान्यद्रव्याविषयकसाक्षात्कारविषयत्वात् इति घटतदवयव-
वृत्तिद्वित्वे वैशेषिकारणां स्वतोऽसिद्धम् । अत्राहुः--द्वित्वातिरिक्तगु-
णाविषयो द्वित्वप्रत्ययः गुणविषयो द्वित्वप्रत्ययत्वात् द्वौ रूपवन्ता
विति प्रत्ययवदिति । न चाप्रयोजकत्वम् । एकत्वाद्यपेक्षया द्वित्वा-
दावतिशयस्य द्वित्वादिसामान्येनानुपपत्तेः । एवं बहुत्वसंख्या गुण
एव अल्पसंख्यावयवारब्धापेक्षया तदधिकवृत्तिबहुत्वारब्धे परि-
माणातिशयानुपपत्तेः, तस्यासमवायिकारणबहुत्वातिशयप्रयोज्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

गर्भता । प्रतीतिश्चात्र लौकिकसाक्षात्काररूपा विवक्षितेति न गुणत्व-
सामान्यलक्षणमादायासिद्धिरिति भावः । घटत्वादीति । तथा च तत्रैव
हेतुर्व्यभिचारीति भावः । शरीरेन्द्रियेति । इदमुपलक्षणम्, अवयवेन्द्रि-
यसंयोगस्यापि संयुक्तसमवेतसमवायघटकतया घटत्वव्यञ्जकत्वादि-
त्यपि द्रष्टव्यम् । न च संयुक्तसमवेतसमवायस्य घटत्वग्राहकत्वे
मानाभावः । रूपत्वकर्मत्वादिसाक्षात्कारे तस्य कारणतायां लाघवेन
द्रव्यसमवेतसमवेतसाक्षात्कारत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वादिति भा-
वः । अत्र च द्वितीयस्वाश्रयविषयकप्रतीत्यविषयत्वमनुमाने हेतुः ।
तर्के चापरस्वाश्रयसन्निकर्षासहितसामग्रीवेद्यत्वमापाद्यमतो नोक्त
दूषणद्वयावकाशः । न च तत्राप्युक्तक्रमेण द्रव्यत्वे पृथिवीत्वे च व्य-
भिचार इति वाच्यम्, त्रसरेणुनिष्ठतया तत्प्रतीतेरपरतदाश्रयविष-
यत्वा(१)नियमादिति प्रकारे सत्येव प्रकारान्तरमाह--द्वित्वातिरिक्तेति ।
एकत्वादीति । यद्यप्यत्रोक्तर्षोऽधिकदेशवृत्तित्वं न तु जातिरूपस्तच्च स-
त्तादाविव न जातित्वबाधकम्, तथापि व्यासज्यवृत्तित्वानुपपत्तिरेव
विपक्षवाधिका । संयोगविभागादौ गुणे व्यासज्यवृत्तित्वस्य दृष्टत्वा-

स्यात् । जातेः प्रत्येकं समाप्तत्वात्(१) । एवं व्यवस्थिते [गणनव्य-
वहारत्वाद्] एक[त्वं] व्यवहारोऽपि गुणानुबन्धी(२) द्वित्वादिव्यवहा-
रवत् । सत्तावन्दीग्रहस्तु मानाभावादेव(३) निरस्तः । संख्या-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

विनापि ज्ञायेत घटत्ववदित्यर्थः । प्रत्येकपरिसमाप्तिवादिति । एकव्यक्ति-
सन्निकर्षे व्यक्त्यन्तरसन्निकर्षानपेक्षप्रत्ययविषयत्वादित्यर्थः । एवमिति ।
द्वित्वादीनामसामान्यत्वे व्यवस्थिते तद्वद्वृष्टान्तेन एकत्वस्यापि असा-
मान्यत्वं साधनीयमित्यर्थः । तदेवाह—एकत्वव्यवहार इति । एको घट
इति शब्दो व्यवहारो गुणविषयकः गणितव्यवहारत्वात् द्वौ घटावि-
ति घटव्यवहारवदित्यर्थः । सत्तापि तर्हि गुणः स्यादिति यदापादितं
तत्राह—सत्तेति । सत्ताया गुणत्वे प्रमाणं नास्ति द्वित्वादीनान्तु गुणत्वे
प्रमाणमुक्तं वक्ष्यते चेत्यर्थः । संख्यात्वं न जातिरिति यदुक्तं तत्राह—

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्वात् । बहुत्वस्य च सामान्यरूपत्वे तदनुपपत्तेः । जातेरिति ।
अव्यासज्यवृत्त्याधारनाप्रतियोगित्वादित्यर्थः । एवमिति । ननु गणनात्वं
न संख्यात्वं जातिः, तदसिद्धेः, गणनशब्दवाच्यत्वं चातिप्रसक्तमि-
ति । मैवम् । एकत्वान्यगुणाविषयिकैकप्रतीतिगुणालम्बना एकप्रती-
तित्वात् एको रूपवानिति विपक्षितत्वात् । सत्तावन्दीति । सत्ताया जा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

उजातौ चादृष्टत्वात् । एवञ्चैकैकश इति मूलस्य व्यासज्यवृत्तित्वा-
दित्यर्थो यथाश्रुतस्तु न सम्यगिति द्रष्टव्यम् । बहुत्वस्येति । द्वित्वादे-
रित्यर्थः । इदं च द्वित्वेऽपि सामान्यरूपताबाधकम्, द्वित्वस्यापि
द्व्यणुकपरिमाणासमवायिकारणत्वादिति स्मर्त्तव्यम् । एकत्वान्येति । न
चाप्रयोजकत्वं परिशेषादेकत्वस्य द्वित्वाद्यसमवायिकारणतया गुण-
त्वप्रमितेरिति भावः । सत्ताया इति । सत्सदिनुगतमत्या द्रव्यत्वादीनि

(१) प्रत्येकपरिसमाप्तिवादिति कण्ठाभरणधृतः पाठः ।

(२) ०न्धी गणनव्यवहारत्वाद् द्वि० ।

(३) सत्तावदग्रहस्तु द्वित्वाभावादेव नि० । सत्तानुबन्धी ग्रहस्तु माना० ।

त्वजातिरपि गणितप्रयोगसाध्येव । परिमाणगुरुत्वयोस्तु धर्माध-
र्मवदुभयवृत्तिजात्यभावात् । एकत्वं तु न स्वरूपाभेदमात्रम् ।
एकमेकमित्यननुगमापत्तेः । यादृश्येक[त्वं] संख्या समवैतीति
चेन्न, जातेरपि विलयापत्तेः । सामग्रीभेद एव चासौ(१)

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

जातिरपीति । गणितशब्दप्रयोगः संख्यात्वजातिनिबन्धन एव वाच्योऽ-
न्यथाऽव्यवस्थापत्तेरित्यर्थः । परिमाणगुणत्वयोरैकजात्यं यदापादितं
तत्राह—परिमाणेति । परिमाणशब्दो गोशब्दवन्नानार्थो नैकजातिमपेक्ष-
ते अनुगतव्यञ्जकाभावादित्यर्थः । ननु तथापि घटादिस्वरूपभेदमा-
त्रायलम्बन एकत्वप्रत्ययोऽस्तु किं संख्यया तद्गतजात्या वेत्यत
आह—एकत्वन्विति । नन्वेकत्वसंख्याश्रयत्वेनाभिमतता एव व्यक्तय एका
कारानुगमं करिष्यन्तीत्याह—यादृशीति । तर्हि यासु व्यक्तिषु गोत्वं स-
मवेतं तासामेव गवाकारानुगतर्मातसामर्थ्यं किं गोत्वेनापीत्याह—नेति
ननुभयत्र व्यक्तीनामेव कथं तथा सामान्यमङ्गीक्रियत(२)इत्यत आह—
सामग्रीति । गवादिसामग्रीवैलक्षण्याधीनो गोव्यवहारस्तदा स्यात्

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तित्वेनैव सिद्धे गुणत्वसाधने धर्मिग्राहकमानाविरोध इत्यर्थः । जातिरपी-
ति । अनुगतगणितप्रतीतेरनुगतैकत्वादिनोपपादयितुमशक्यत्वा-
दनुगतं संख्यात्वम् । तच्च बाधकाभावाज्जातिरेवेत्यर्थः । परिमाणगुरुत्व-
योरिति । एतदुभयमात्रवृत्तिजातिग्राहकं न प्रत्यक्षं गुरुत्वस्यातीन्द्रिय-
त्वात् । नापि कार्यैकत्वं लिङ्गं तदभावात् । तदभावेऽपि जात्यभ्युपग-
मे धर्माधर्मयोरप्येकजातिः स्वीक्रियेतेत्यर्थः । एक(त्व?)मिति । एकत्वस्य
गुणत्वस्वीकारे तद्वृत्तिसंख्यात्वव्याप्यजात्याश्रयतयाऽनुगतप्रतीत्यु-
पपत्तिरिति भावः । यादृशीति । यादृशि नियामकविशेषवति एकत्व-
समवायस्तादृशमेवानुगतं स्वरूपमेकत्वमनुगतधीहेतुरित्यर्थः । जाते-
रपीति । तत्रापि व्यवस्थापकेनैवानुगतव्यवहारोपत्तेरित्यर्थः । सामग्री-
भेद इति । असावेकत्वसंख्यासमवायप्रयोजकः सामग्रीविशेषजनितं

विशेषः स्यात् । न चायं तत्र प्रत्ययः । तदननुसन्धानेऽपि जा-
यमानत्वात् ।

ननु तथापि द्वित्वादिकं(१) न सिद्धयति, एकत्वसमुच्चय
एव तद्व्यवहारोपपत्तेरिति चेन्न, विचारासहत्वात् । अयं हि
समुच्चयमात्रे वा (२) व्यवहारः तद्विशेषे वा । नाद्यः । तस्यावै-
चित्र्ये द्वित्वादि(३) व्यवहारवैचित्र्यविरोधात् । न द्वितीयः, विक-
ल्पानुपपत्तेः । स हि समुच्चेतव्य[स्य] भेदाद्वा तदुपाधि(४)
भेदाद्वा । नाद्यः । एकतायाः सर्वत्र तुल्यत्वात् । न द्वितीयः ।
आरोपितस्य पारमार्थिकस्य वा द्वित्वादेरसम्भवात् । सैकं सैकै-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

यदि सामग्री प्रत्यक्षा स्यादनुगता च स्यान्न चैवमित्यर्थः । एकत्वस्य
व्यक्तिसामग्रीमन्तरेणापि गगनादावभिन्न्यक्तेरिति भावः ।

तथापीति । एकत्वस्य गुणत्वसिद्धावपीत्यर्थः । एकत्वसमुच्चयः
समुदिताभ्यामेकत्वाभ्यां द्वित्वव्यवहारः समुदितैरेकत्वैरेव त्रित्वव्य-
वहार इत्यन्यथासिद्धिरित्यर्थः । अयं हीति । द्वित्वत्रित्वादिलक्षणो
विलक्षणो व्यवहार इत्यर्थः । तस्येति । समुच्चयमात्रस्याविशेषितस्ये-
त्यर्थः । 'विकल्पानुपपत्तेः' 'विकल्पस्य' विविधकल्पस्यानुपपत्तेः ।
दृष्टत्वादित्यर्थो वा समुच्चेतव्यमेकत्वं तद्भेदाद्वा एकत्वगतः कश्चि-
द्धर्मविशेषस्तद्भेदाद्वेति विकल्पार्थः । आरोपितस्येति । एकत्वविशेषो
द्वित्ववैशिष्ट्यं त्रित्ववैशिष्ट्यं च तच्च द्वित्वत्रित्वाद्यनभ्युपगमेऽनु-
पपन्नमित्यर्थः । सैकमिति । सैकमेकत्वं द्वित्वं सैकैकमेकत्वं त्रित्वम् । एवं

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्वरूपमेकत्वं वाच्यम् । न चायमेकप्रत्ययस्तद्विषयः सामान्या अ-
तीन्द्रियतया तद्विशेषप्रसूतत्वविशिष्टस्वरूपस्याप्रत्यक्षत्वादित्यर्थः ।
तस्यावैचित्र्य इति । वस्तुतो द्वित्वादिविलक्षणः समुच्चयोऽपि दुर्बल-
इति भावः । आरोपितस्येति । द्वे एकत्वे द्वित्वव्यवहारहेतू द्वित्वैकार्थ-
समवायिनी च उभयमपि द्वित्वसिद्धौ स्यान्न च तत्कचित् सिद्धमि-

(१) द्वित्वादिकं तथापि न० ।

(२) ० वा व्यवहारान्तरविशेषे ।

(३) द्वित्वादिबैचित्र्यविरोधात्

(४) उपायमे० ।

कमित्युत्तरोत्तरमेकैकबुद्धावर्थविशेषः (१) प्रतीयते । तत्र द्वि-
त्वादिव्यवहार इति चेन्न, एकत्ववीप्सा ह्येकैकत्वम् । सा
चैकत्वनानात्वमात्रं सर्वसाधारणम् । आरोपितमनारोपितं वा
द्वित्वादिक (२) मनाश्रित्य न विचित्रव्यवहारहेतुरित्यतोविशेषात् ।
तथाप्यपेक्षाबुद्धेरवैचित्र्ये कार्यविशेषानुपपत्तौ तुल्य (३) व्यवहारानु-
पपत्तिरिति चेन्न, विषयावैचित्र्येऽपि स्वभाववैचित्र्यात् । विचि-
त्रकार्यजनकत्वात् । धूमज्ञानस्य विषयाभेदेऽपि (४) [शक्तिवै-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

चतुष्पाद्यपि निर्वाच्यमित्यर्थः । परार्द्धपर्यन्तमेकैकपदावृत्तिरशक्या
ऽतो वीप्सितमेकत्वं वाच्यं तच्चाविशिष्टमेवेत्याह—नेति । इत्यतो विशे-
षाद् द्वित्वाद्यवश्यमङ्गीकार्यमित्यर्थः । यद्वा इत्यतो विशेषाद्वैकैकपद-
बुद्ध्या त्वदभिमतसिद्धिरित्यर्थः । यद्वा अविशेषादित्यकारः प्रश्लेषः ।

नन्वपेक्षाबुद्धिरपि द्वित्वाद्युत्पादिका न ह्येकत्वसमूहालम्बन-
मात्रं तदा समूहाविशेषाद् द्वित्वत्रित्वादिलक्षणकार्यवैलक्षण्यानुप-
पत्तिरित्याह—तथापीति । एकत्वसमूहालम्बनमविचित्रमपि विचित्र-
कार्यकारि स्यादेवेत्याह—नेति । अत्रैव दृष्टान्तमाह—धूमेति । संस्कारा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्यर्थः । 'अविशेषात्' द्वित्वादिव्यवहारोपाधेरित्यर्थः । ननु नानैकत्व-
गोचरत्वाविशेषेऽपि यादृश्यपेक्षाबुद्धिर्द्वित्वादिजानिका तादृशी द्वि-
त्वादिव्यवहारहेतुरित्याह—तथापीति । स्वभाववैचित्र्यादिति । ननु विषया
वैचित्र्येऽप्यपेक्षाबुद्धेर्विचित्रकार्ये जननानुकूलः कश्चिद्विशेषो न जा-
तिरूपः साक्षात्कारित्वादिना परापरभावानुपपत्तेः । न च गुण-[गत-
जातौ न ?] परापरभावानुपपत्तिः, दूषकतावीजसाम्यात् । न चापे-
क्षाबुद्धेरैकत्वमात्रविषयत्वेऽपि कार्ये प्रागभावार्थिनो विशेषः यावति
द्वित्वप्रागभावस्तावति द्वित्वमेवं त्रित्वादावपीति वाच्यम्, प्रा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

जातिव्याप्यानीत्यनुमानाद्वा जातित्वेनैव सत्तासिद्धेरित्यर्थः । प्राग-

(१) सैकं सैकैकमित्येकैकपदबुद्ध्या योऽर्थविशेषः । सैकं क्वैकमित्युत्तरोत्तरमेकैकबुद्ध्या योऽर्थविशेषः ।

(२) द्वित्वादिव्यवहारमना । (३) तुल्य । (४) विषयावैचित्र्यभेदेऽपि ।

चिन्त्याद्] धूमविषयकसंस्कारदहनज्ञानजनकत्ववत् । तन्निबन्धन

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

नुमित्योरेकदैवोत्पादादित्यर्थः । तन्निबन्धन इति । अपेक्षाबुद्धिस्व-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

गभावेतरकारणाविशेषे तद्विशेषस्याऽप्यापाद्यत्वात् । न चैकत्वे पूर्वोत्पन्नद्वित्वाद्यारोपादपेक्षाबुद्धेर्वैषयिक एव विशेषः, स्वारसिकस्य विशेषस्य सर्वत्रासिद्धेः । तद्धेतुदोषस्यासार्वत्रिकत्वात् । आहार्यस्य तस्य त्रित्वादिविषयस्य सम्भव इति । मैवम् । एकत्वाद्यपेक्षाबुद्ध्योर-
समवायिनिमित्तकारणयोरविशेषेऽपि समवायिकारणभेदेन विशेषात् तद्विशेषस्योभयासिद्धत्वात् ।

द्वित्वे भिन्नैकत्वबुद्धेरजनकत्वं त्रित्वादौ द्वित्वादिसहितैकत्वबुद्धि-
जनिकेति निमित्तभेदान्नेद इत्यन्ये ।

‘शक्तिवैचित्र्यात्’ स्वभाववैचित्र्यादित्यर्थः । तन्निबन्धन इति । स्व-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भावेतरेति । यद्यपि प्रागभावभेदादपि पाकजरूपादिभेदो दृष्ट एव त-
थापि त्रित्वात्पात्तिकाले द्वित्वात्पात्तिस्स्यात्तदा द्वित्वप्रागभावावश्यक-
त्वादिति भावः । तद्धेतुदोषस्येति । न च विषय एव दोषः स च सार्वत्रि-
क एवेति वाच्यम्, तथा सति सर्वत्र सर्वसंख्यारोपापत्तेरनियमापत्ति-
रिति भावः । एकत्वा[य ?]पेक्षाबुद्ध्योरिति । इदमभ्युपेत्योक्तम् ।
वस्तुतो यदि समवायिभेदस्तदा व्यञ्जकत्वलक्षणासमवायिभेद-
स्तद्गोचरापेक्षाबुद्धिरूपनिमित्तभेदश्चावश्यकोऽन्यथा समवायिभेद-
स्याऽप्यभावादित्यपि द्रष्टव्यम् । कारणव्यक्तिन्यूनाधिकत्वं न कार्य-
वैजात्यप्रयोजकं तन्तुद्वयारब्धपटापेक्षया तन्तुत्रयारब्धपटवैजात्या-
दर्शनात् । तथापि द्वित्वाश्रयीभूतयावद्द्रव्यत्वादिनैव त्रित्वादिकार-
णतेति समवायिकारणतावच्छेदकभेदेऽप्यस्त्येव । एवञ्च द्वित्वस-
मानाधिकरणयावदेकत्वेनासमवायिकारणता यावत्तद्गोचरापेक्षाबुद्धि-
त्वेन च निमित्तकारणतेति सामग्रीभेद इति तात्पर्यम् ।

प्रमाकरोपाध्यायमतमाह--द्वित्वे भिन्नेति । द्वित्वादेरजनकत्वसिद्धा-
न्तभङ्गापत्तेः । सेनावनादौ शतत्वादिसंख्योत्पत्तौ न्यूनसंख्यानोत्पत्ते-
श्चार्थि प्रकाशयत्यन्य इति । तत्किमशक्य एव सङ्केतग्रह इत्यत

एव द्वित्वादिव्यवहारोऽस्त्विति(१) चेन्न, विचारासहत्वात् । स हि सत्तया व्यवहारभेदमुत्पादयेत् ज्ञातो वा । नाद्यः । अतिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । तन्निरूपकस्य द्वित्वादेरसम्भवात्(२) । व्यवहारेण तन्निरूपितमिति(३) चेन्न, तस्मिन्ननिरूपिते व्यवहारासिद्धेः(४) । न ह्येतन्निरूपितविषयविशेषव्यवहारनिष्पत्तिर्नाम(५) । द्वित्वादिकं कथमुत्पद्यत इति चेत् । सत्तयैवेति(६)

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

भावनिवन्धन एवेत्यर्थः । स हीति । अपेक्षाबुद्धिस्वभाव इत्यर्थः । अतिप्रसङ्गादिति । विषयगतद्वित्वदर्शननैरपेक्षेण द्वित्वादिव्यवहारप्रसङ्गादित्यर्थः । तन्निरूपकस्येति । अपेक्षाबुद्धिर्विचित्रस्वभावनिरूपकत्वं द्वित्वादेरेव वाच्यं तच्च त्वया नेष्यत इत्यर्थः । असम्भवादिति । त्वन्मत इति शेषः । ननु द्वित्वादिकं विनाऽप्यपेक्षाबुद्धिर्वैचित्र्यमुन्नेष्यत इत्याह—व्यवहारेणेति । अपेक्षाबुद्धिर्वैचित्र्यनिरूपणाधीन एव द्वित्वादिव्यवहारः, द्वित्वादिव्यवहारेण च तन्निरूपणमित्यन्योऽन्याश्रय इत्याह—नेति । एतदेवाह—न हीति । ननु तवाप्यन्योऽन्याश्रयो न हि द्वित्वादिविशेषमनालम्बमानया अपेक्षाबुद्ध्या द्वित्वादि जन्यते अतिप्रसङ्गादित्यर्थः । द्वित्वादिकमिति । अनाकलित एव एकत्वसमूहालम्बनविशेषो द्वित्वाद्युत्पादक इति नान्योऽन्याश्रय इत्याह—सत्तयेति । तर्हि द्वित्वादित्त्रित्वादीनां कार्याणां कथं वैचित्र्यं निमित्तासमवायिकारणयोरवैचित्र्यादिति चेन्न, समवायिकारणवैचित्र्यादेव तदुपपत्तेः । न हि यावति द्वित्वमनुभूयते तावत्येव त्रित्वमिति तवाप्यभ्युपगमः । प्रागभावभेदाद्वा पाकज-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भाववैचित्र्यनिबन्धन इत्यर्थः । स हीति । अपेक्षाबुद्धेर्विचित्रः स्वभाव इत्यर्थः । अतिप्रसङ्गादिति । विषयवृत्तिद्वित्वादिप्रतिसन्धाने सति तादृग्व्यवहारदर्शनात् कथमपेक्षाबुद्ध्युत्पत्तिमात्रेण व्यवहार इति भावः । तन्निरूपकेति । ज्ञानगतजातिविशेषनिरूपणेऽपि द्वित्वादेर्विषयगतत्वाप्र-

(१) ०रोऽयमिति ।

(२) ०दरभावात् ।

(३) तन्निरूपणमिति ।

(४) रानुपपत्तेः ।

(५) न ह्यनिरूपितविषयविशेषाव्यवहारनिष्पत्तिर्नाम ।

(६) सत्तयेति ।

गृहाण । उभयाश्रितं च द्वित्वं स्वरूपतोऽभिन्नमवभासते । न
चैषाऽभेदप्रतीतिर्भ्रान्ता अबाधितत्वात् । अन्यथा गोत्वव्यञ्जक-
पिण्डैरे(१)वानुगताकारप्रतीत्युपपत्तौ जातेरपि विलयापत्तेः ।
शब्दसमवाया(२)नुपपत्तिस्तुभयपक्षसाधारणी नैकत्र पक्षपात-
मवलम्बते । तदिदं(३) चिरन्तनवैशेषिकमतदूषणं भूषण-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

रूपरसगन्धस्पर्शानामिवेति भावः । द्वित्वादावनुभवं प्रमापयति—उत्तरा-
(भया?)श्रितमिति । द्वित्वादि व्यासज्यवृत्तित्वेनानुभूयमानं अपेक्षाबुद्धिमा-
त्रेण समुच्चयेन वा अन्यथासिद्धं कर्तुं न शक्यत इत्यर्थः । यद्यज्जनकं
व्यञ्जकं वा तेनैव तदन्यथासिद्धौ विपक्षदण्डमाह—अन्यथेति । ननु यदपे-
क्षाबुद्ध्या यद् द्वित्वं जनितं तन्मात्रेणैव तद्ग्रहे परः सङ्केतः कथं ग्राहयि-
तव्य इत्यत आह—शब्दसमयेति । अपेक्षाबुद्धिरपि द्वित्वादिव्यवहारज-
निका परस्य परोक्षेवेति तद्विशेषप्रतिपादनमशक्यमेवेति भावः । यद्वा
गोत्वादिकं गवादिपदसङ्केतग्रहार्थमवश्यमभ्युपगन्तव्यमिति यदि तदा
द्वित्वादिपदसङ्केतग्रहार्थं द्वित्वत्वादिजातिरपि स्वीकर्त्तव्येति तदाश्रयो
गुणो द्वित्वादिरप्यवश्यमभ्युपगम्य इत्यर्थः । तदिदमिति । एकत्वसमुच्च-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तिसन्धाने व्यवहारो न स्यादित्यर्थः । उभयाश्रितं चेति । व्यासज्यवृ-
त्तित्वेन द्वित्वादेरनुभवोऽपि न तादृशात् स्वभाववैचित्र्यादित्यर्थः ।
ननु यदपेक्षाबुद्धिजन्यं यद् द्वित्वं तस्य तदेकग्राह्यत्वात् कथं तव
सङ्केतग्रह इत्यत आह—शब्दसमयेति । अपेक्षाबुद्धिजन्याद्वित्वव्यवहारप-
क्षेऽप्ययं दोषस्तदवस्थस्तस्या अपि समवायिमात्रवेद्यत्वात् । अस्मा-
कं तु द्वित्वत्वाजातिपुरस्कारात् सुग्रहः समय इत्यर्थः ।

सम्प्रदायविदस्तु ननु गोत्वव्यञ्जकसास्नादेरनुगमान्न जातिं वि-
ना सङ्केतग्रह इत्यत आह—शब्दसमयेति । द्वित्वाद्यनुगतं विना शब्दस-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

आह—अस्माकं त्विति । संख्या ।

(१) ०रेव गवाका० । (२) शब्दसमयानुपपत्तिरिति प्रकाश-कण्ठाभरणसम्मतः पाठः ।

(३) तदेतदिति प्रकाशधृतः पाठः ।

(१)कारस्यातिव्रपाकरम् । तदियमनाम्नातता भास्वर्जस्य
यदियमाचार्यमप्यवमन्यते । तथा च तदनुयायिनस्तात्पर्याचा-
र्यस्य सिंहनादः—“संविदेव भगवती”त्यादि । [इति]संख्या ।

परिमाणं मानव्यवहारकारणम् । ननु कः पुनरयं मानव्य-
वहारः । हस्तवितस्त्यादिव्यवहारो वा अणुमहदादिव्यवहारो
वा असर्वगतव्यवहारो वा परिमितव्यवहारो वा । नाद्यः ।
अननुगतत्वेनासामान्यलक्षणत्वात् । परमाणौ परममहति चा-
भावात् । न द्वितीयः । सर्वपरिमाणसाधारणत्वाभावात् । न
तृतीयः । अविभुत्वेनैवोपपत्तेः । व्यापकपरिमाणे चाभावात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

येनापेक्षाबुद्धिवैचित्र्येण वा द्वित्वान्नित्वादिसमर्थनमित्यर्थः । तत्र चा-
स्मदुक्तयुक्तेरखण्डनादिति भावः ।

परिमाणमिति । परिमितमिदमिति व्यवहारो यत इत्यर्थः । अननु-
गतत्वेनेति । हस्तवितस्त्यादीत्यत्रादिपदस्य प्रकारवाचित्वम् । प्रकारश्च
परिमाणत्वमसिद्धमन्यथा चाननुगम इत्यर्थः । अनुगतोऽप्ययम-
व्यापक इत्याह—परमाणाविति । सर्वेति । न हि परमाणुषु गगने वा क-
स्यचित्तथा व्यवहार इत्यर्थः । तथा च भागासिद्धिरिति भावः ।
अविभुत्वेनेति । अविभुद्रव्यत्वेनैव मूर्त्तव्यवहारोपपत्तेरिति भावः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ङ्केतोऽत्रापि न स्यादिति तुल्यमित्यर्थः । तद्वेदेति । द्वित्वादेः सामा-
न्यरूपत्वस्वीकर्तृत्वं विषयविशेषादेवापेक्षाबुद्धेर्विशेष इति चेत्यर्थः ।

परिमाणमिति । त्रयोविंशतिगुणाविषयकोगुणविषयकः प्रत्ययो यत
इत्यर्थः । तं विकल्प्याक्षिपति—नन्विति । सर्वेति । अनुगतमेकं प्रकारं विना
आदित्वस्यैकस्याज्ञानादित्यर्थः । अविभुत्वेनैवेति । तच्च न लक्षणं

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ननु परिमाणत्वजातेरसिद्धौ परिमाणमिति धर्मिर्निर्देशानुपपत्तिः
सिद्धौ च तदेव लक्षणमस्त्वित्यत आह—त्रयोविंशतीति । तच्चेति । तद्व-

न तुरीयः, महद्यवहारस्यैव परिमितव्यवहारत्वात् । सर्वपरिमाणाव्यावर्तकत्वात्(१) । अणुत्वेऽपि परिमितव्यवहारोऽस्तीति चेन्न, परिमाणत्वजातेरसिद्धावणुत्वस्यै(२)वासिद्धेः । अणु-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

महद्व्यवहारस्यैवेति । महत्त्वमात्रैणैव परिमितव्यवहारादित्यर्थः । सर्वेति । अणुपरिमाणाव्यापकत्वादित्यर्थः । अणुत्वेऽपीति । आनुमानिकस्तत्रापि परिमितव्यवहारोऽस्तीति नाव्यापकत्वमित्यर्थः । अणुत्वं हि परिमाणत्वव्याप्यजातिस्तथा च परिमाणत्वमेव न सिद्धं कुतस्तद्याप्यजातिरित्याह—नेति । अणुपरिमाणेति । यद्यपि अणुत्वासिद्धौ तदन्तर्भा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

परिमाणापरिमाणसाधारण्यादिति भावः । सर्वपरिमाणाव्यापकत्वादिति । त्वया परमाणुपरिमाणस्यापि पक्षीकरणे तत्र हेतोरवृत्त्या भागासिद्धेरित्यर्थः । अणुत्वेऽपीति । परीक्षकाणां महद्यवहारभिन्नोऽपि परिमितव्यवहारोऽस्तीत्यर्थः । यद्यपि परिमाणत्वजातिसिद्धावपि नाणुत्वसिद्धिस्तथापि परिमाणत्वं महत्त्वभिन्नमित्यवृत्तिः सकलपरिमाणवृत्तिजातित्वादिति यदि साध्यते तत्राह—परिमाणत्वजातेरिति । अणुत्वसाधकमानस्य परिमाणत्वजात्युपजीवकत्वादित्यर्थः । तदेव प्रयोगदुष्णा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविष्टुतिः

टितमविभुत्वव्यवहारकारणत्वमिति यावत् । यद्यपीति । यद्यपि परिमाणत्वजातेरसिद्धाविति मूलस्य परिमाणत्वसिद्धावणुत्वं सिद्धेत्येवेति नियमपर्यन्तं नार्थो येनेदमनियमप्रदर्शनमुपालम्भाय, किन्तु तत्सिद्धावणुत्वं सिद्धतीत्येव मूलाभिप्राय इत्ययुक्तमेतत्तथापि मूलस्य नियमपरत्वाभिस्सन्धानेनायमाक्षेपः । वस्तुतः परिमाणत्वजातेरसिद्धावणुत्वसिद्धिरित्येव नञ्व्यत्यासेनार्थ इति भवति यथोक्ताभिप्रायाक्षेपः । तथापीति । यद्यपि परिमाणत्वाघटितस्याणुपरिमाणसाधकस्यानुपदं मूलकृतैव प्रदर्शनीयत्वादित्युक्तं तथापि तन्मूलस्याऽप्युक्तानुमाने एव तात्पर्यमन्यथाश्रयासिद्धेरित्यभिस्सन्धायैतदुक्तम् । अत एव वक्ष्यति स्फुटयतीति । इति यदीति । परिमाणभिन्नवृत्तित्वोपाध्यप्रतिसन्धान इति शेषः । गुणत्वावितरता(गुणत्वापरजा?)त्येत्यत्र

परिमाणतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तम्, परिमाणतारतम्यत्वात्, महत्-
परि(१)माणतारतम्यवत् इति तत्सिद्धिरिति चेत्(२), परिमा-
णतारतम्यं किमणुमहत्साधारण(३)परिमाणजातीयतारतम्यं
महत्त्वतारतम्यं वा विवक्षितम् । नाद्यः, असिद्धेः । नेतरः, सिद्ध-
साधनात् । त्र्यणुकोपादानं परिमाणवत्, द्रव्यत्वात् घट-
वदिति तत्सिद्धिरिति चेन्न, परिमाणजातीयतामात्रस्य व्या-
पकस्यासिद्धौ प्रतिबन्धस्यासिद्धेः । गुरुत्वावच्छेदादौ च परि-
मितव्यवहारदर्शनात् । ततो भेदकमानाभावान्न भिद्यते ।

अत्रोच्यते । त्र्यणुकोपादानं गुणत्वापरजात्या महत्त्वैकजा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

वेन पक्षासिद्धिस्तथापि कुवलयपेक्षया आमलकमण्विति व्यवहार-
बलाद् यदणुत्वं सिद्धं तदादाय पक्षतेति भावः । क्वचिद् विश्रान्तमिति ।
अणुतमं किञ्चिदस्तीत्यर्थः । परिमाणतारतम्यत्वादिति । परिमाणो-
च्चरतरतमव्यवहारविषयत्वादित्यर्थः । परिमाणत्वासिद्धौ तारतम्य
मप्यसिद्धमेवेति पूर्वदोष एवात्रापीत्याह—परिमाणतारतम्यमिति । अवा-
न्तराणुत्वं तावत् साधयति—त्र्यणुकेति । यत्र द्रव्यत्वं तत्र परिमाणमि-
ति सामान्यव्याप्तिस्तदा गृह्येत यदि व्यापकतावच्छेदकं परिमाण-
त्वं सिद्धं स्यात्तदेव तु न सिद्धमित्याह—नेति । ननु परिमितव्यवहारे-
णैव परिमाणत्वं सिद्धं स्यादित्याह—गुरुत्वेति । त्र्यणुकोपादानमिति । गुण-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भ्यां स्फुटयति—अणुपरिमाणेति । सिद्धसाधनादिति । अपकृष्टमहत्त्वतारत-
म्यस्यैवाणुपरिमाणतारतम्यात्मकत्वात्तस्य च त्रुटादेव विश्रामा-
दित्यर्थः । त्र्यणुकोपादानमिति । न चात्र महत्त्वमुपाधिः महत्त्वं यदि प-
रिमाणमात्रं विवक्षितं तदा साधनव्यापकत्वात्, परिमाणत्वव्याप्य-
जातिश्चेत्तदाऽणुत्वस्वीकारात् । परिमाणजातीयतेति । व्यापकतावच्छेद-
करूपग्रहं विना व्यापकत्वाग्रहे तन्निरूपितव्याप्यग्रहादित्यर्थः । ननु
परिमाणवदिति साध्यस्य परिमितव्यवहारहेतुगुणवदित्यर्थ इत्यत
आह—गुरुत्वेति । तथा चार्थान्तरत्वमिति भावः । त्र्यणुकोपादानमिति ।

तीयगुणवत् द्रव्यत्वात् घटवत् । ननु किं महत्त्वजात्या एकजा-
तीयगुणवत्त्वं साध्यं जात्यन्तरेण वा । नाद्यः, अपसिद्धान्तात् ।
नेतरः, असिद्धेः । नानामहत्त्वसाधारणजातिमात्रेणेति ब्रूमः । न

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्वव्याप्यजात्या महत्त्वेन सह एकजातीयो यो गुणस्तद्वदिति साध्या-
र्थस्तथा च तत्र महत्त्वस्य बाधे परिमाणत्वजातिमान् गुणः सिध्य-
ति तदेव चाणुत्वमिति भावः । घटे च महत्त्वमेव तथेति दृष्टान्तः ।

ननु गुणत्वापरजात्योपविवेक्तुमर्हति अन्यथा साध्याप्रसिद्धिरि-
त्याह--नन्विति । अपसिद्धान्तादिति । इयणुकोपादाने महत्त्वानभ्युपगमा-
दित्यर्थः । असिद्धेरिति । जात्यन्तरं परिमाणत्वमेव वक्तव्यं तच्चासिद्ध-
मित्यर्थः । नानामहत्त्वेति । तच्च परिमाणत्वं महत्त्वं वाऽस्तु (१)साधा-
रणोक्तैव परिमाणत्वाणुत्वयोः प्रकृते पक्षधर्मताबलात् सिद्धिरि-
त्यर्थः । पक्षधर्मताबलमेवाह--न चैवमिति । पर्यवसितसाध्यमुपसंह-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

महत्त्वनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिगुणत्वव्याप्यजातिमद्गुणवत् मह-
त्त्ववृत्तिगुणत्वसाक्षाद्याप्यजातिमद्गुणवदिति वाऽर्थः । न च महत्त्व-
मुपाधिः तुल्ययोगक्षेमतत्वात् ।

सम्प्रदायविदस्तु महत्त्वं साक्षात्कारविरोधिजातिसमानाधिकर-
णगुणत्वसाक्षाद्याप्यजातिमत् साक्षात्कारप्रयोजकमूर्त्तगुणत्वात् रूप-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तृतीयार्थासङ्गतेराह-महत्त्वनिष्ठेति । अभावान्तर्भावे गौरवादाह-महत्त्ववृ-
त्तीति । अत्र साक्षात्पदं भेदलाभाय । साक्षात्कारविरोधीति । साक्षात्कारवि-
रोधिनी जातिरणुत्वं तत्समानाधिकरणं परिमाणत्वं तद्वद्गुण-
वत्त्वं पक्षधर्मताबलात् सिध्यति । तेनाणुत्वपरिमाणत्वयो-
रपि सिद्धिः । साक्षात्पदं च पूर्ववत् । व्योममहत्त्वसमानाधिकरण-
महत्त्वत्वमादायार्थान्तरमिति प्रथमजातिपदम् । परममहत्त्वत्वमादा-
यार्थान्तरमिति साक्षात्कारविरोधीति । गुणत्वमादायार्थान्तरमिति
गुणत्वव्याप्येति । महत्त्वानुद्भूतरूपान्यतरत्वमादायार्थान्तरमिति
द्वितीयजातिपदम् । साक्षात्कारेति । द्रव्यसाक्षात्कारेत्यर्थः । अन्यथा

चैवं तत्र महत्त्वस्यैव सिद्धिः । परमाणोरपि दृश्यतापत्तेः । ततो महत्त्वाणुत्वसाधारणी जातिः परिमाणत्वं सिद्ध्यतीति । गुरुत्वाव-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

रति--तत इति । परिमितव्यवहारात् परिमाणत्वसिद्धौ गुरुत्वेनार्था-
न्तरं परिहरति--गुरुत्वेति । निरूपितस्तु वादिना निर्णीतस्तदवच्छे-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

वत् । न च परममहत्त्वं तथा आत्मनोऽसाक्षात्कारापत्तेः । न च
रूपत्वमुपाधिः तुल्ययोगक्षेमत्वात् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविश्रुतिः

स्वसाक्षात्कारप्रयोजकसंयोगादौ व्यभिचारतादवस्थ्यात् । मूर्त्तपदं
च सुखादौ व्यभिचारवारणाय विशेषगुणविशिष्टस्यैवात्मनः प्रत्यक्ष-
तया सुखादेरपि तत्प्रयोजकत्वात् । गुणपदं च अनेकद्रव्यवत्त्वघटक-
तयाऽवयवस्यापि साक्षात्कारप्रयोजकतया तत्र व्यभिचारवारणाय ।
न च सजातीयसंयोगस्य दूरस्थकेशसाक्षात्कारप्रयोजकतया तत्र
घटचक्षुःसंयोगे व्यभिचार इति वाच्यम् , प्रयोजकपदस्य कारणता-
वच्छेदकार्थत्वात् । अ (भ ?) वति च द्रव्यसाक्षात्कारं प्रति रूपम-
हत्त्वे तथा, न तु संयोग इति मिश्राः । तदयुक्तम् । तथा सति द्रव्य-
पदप्रक्षेपानुपपत्तेः ।

कोचित्तु वहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाक्षात्कारप्रयोजकत्वादित्यर्थ इति
वदन्ति । तदप्ययुक्तम् । मूर्त्तपदवैयर्थ्यात् । तस्मात्स्वसहकारिके-
न्द्रियजन्ययावद्द्रव्यसाक्षात्कारजनकमूर्त्तगुणत्वात् मूर्त्तपदव्यत्या-
सेन मूर्त्तसाक्षात्कारकारणतावच्छेदकगुणत्वादिति वा हेतुरिति दिक् ।

रूपवदिति । तत्राप्युद्भूतत्वमादाय साध्यगमनम् । न च (परम ?) महत्त्व
मिति । पर (म ?) महत्त्वत्वमित्यर्थः । कचित्पाठ एव तथा । तथेति । साक्षा-
त्कारविरोधीत्यर्थः । तथा च न तदादाय सिद्धसाधनमिति भावः ।
आत्मन इति । तत्परिमाणस्य चेति शेषः । तथा च न स्वाश्रयाश्रयसा-
क्षात्कारविरोधित्वं न वा स्वाश्रयसाक्षात्कारविरोधित्वमिति भावः ।
न च रूपत्वमिति । न च स्पर्शरसादौ साध्याव्यापकत्वं स्पर्शान्यसा-
क्षात्कारकारणतावच्छेदकत्वलक्षणपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वा-
त् । तुल्ययोगक्षेमत्वादिति । अत एव प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापक-

च्छेदादौ च परिमितव्यवहारो निरूपिततदवच्छेदकोपाधिसंख्याविषयः । ननु महत्त्वमेव न सिद्ध्यति बहुतरद्रव्यसमवायेन महदिति प्रत्ययोपपत्तेः(१) । बहुतरद्रव्यसमवायाभावनिवन्धन एव(२) द्व्यणुकादेरनुलम्भोऽपि । एवं(सति) गगनेऽपि महदिति प्रत्ययो न स्यादिति चेत्, न स्यादन्यत्र महत्त्वासिद्धौ तत्र महत्त्वाननु-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

दको गुरुत्वावच्छेदको य उपाधिः पलादिस्तस्य संख्या द्वित्वादिस्तु विषय इत्यर्थः । महत्त्वैकजातीयेति साध्यांशं दूषयति—नन्विति । अन्यथासिद्धिमाह—बहुतरेति । आदिपदात् परमाणुपरिग्रहः । वहि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

निरूपितेति । 'निरूपितो' निश्चितस्तदवच्छेदकः सुवर्णादिगुरुत्वावच्छेदक उपाधिः प्रस्तरादेर्द्विपलत्वादिरूपस्तद्रुतद्वित्वादिसंख्याविषय इत्यर्थः । न चैवं घटादिपरिमाणेऽप्यवच्छेदकहस्तादिसंख्यानिबन्धन एव परिमितव्यवहारः स्यादिति वाच्यम्, हस्ताद्यवच्छेदं विनापि परिमितव्यवहारात् । नापि प्रस्तरादिगुरुत्वावच्छेदकं विनापि परिमितव्यवहार इति गुरुत्वपरिमाणयोरेका जातिः सिद्ध्येदिति वाच्यम्, परिमाणं यदि गुरुत्ववृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्स्यात्तदा गुरुत्वनिरूपितोत्कर्षापकर्षाश्रयः स्यादिति बाधकात् । बहुतरेति । महत्त्वकारणत्वेन तस्यावश्याभ्युपेतत्वादिति भावः । एतच्च वहिरिन्द्रियजद्रव्यसाक्षात्कारप्रयोजकमुक्तं

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

विशेषगुणत्वमपि नोपाधिरिति भावः । प्र(परि?)माणं यदीति । साक्षात्पदं भेदलाभार्थम् । अन्यतराश्रयत्वं चापाद्यम् । गुरुत्वमेव दृष्टान्तः । यद्यपि भावनावृत्तितादृशजातिमानपि वेगो न भावनानिरूपितोत्कर्षाद्याश्रय इति (त्य?) प्रयोजकमिदं तथापि तयोरेकजातीयतासाधकमानवन्नात्र साधकमानमस्ति परिमितव्यवहारस्याविचित्रस्योभयत्राभावादिति भावः । उक्तमिति । व्यणुकानुपलम्भोऽपीति (३) व्यतिरेकमु-

(१) नित्यवहारोपपत्तेः ।

(२) व्याभावादेव ।

(३) एतत्तत्प्रीकानुसारी पाठः 'प्रकाशे' नोपलभ्यते ।

मानात् । मैवम् । अवयवबहुत्वमात्रं वा महदितिप्रत्ययगोचर-
बहुत्वविशेषो वा । सोऽपि निर्द्धारितोऽनिर्द्धारितो वा । नाद्यः,
महदल्पसाधारणत्वात् । न द्वितीयः, अवयवबहुत्वेयत्तानिश्चयेऽपि
घटादौ महदिति प्रत्ययात् तन्निरूपकमानाभावाच्च । न तृतीयः,
महत्त्वप्रकर्षापकर्षप्रतीत्यनुदयप्रसङ्गात् । प्रचुरदेशव्यापकत्वात्त-
दनुमानमिति चेत्, न, तद्देशप्राचुर्यस्यापि निश्चायकमानाभा-
वात् । तत्रापि प्रचुरदेशान्तरव्यापकत्वानुमाने(१)ऽनवस्थानात् ।
कथं तर्हि घटादेः प्रचुराप्रचुरदेशव्यापकत्वप्रतीतिः । महत्त्वोत्क-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

रिन्द्रियजद्रव्यप्रत्यक्ष इति । तेनात्मप्रत्यक्षे न व्यभिचारः । सोऽपीति ।
बहुत्वविशेष इत्यर्थः । निर्द्धारित इति । एतावद्भिरेवावयवैरिदं द्रव्य-
मारब्धमिति निर्द्धारित इत्यर्थः । महदल्पेति । महतो घटादेरल्पस्यापि
मसकादेर्भूयोऽवयवारब्धतया महत्त्वविशेषप्रत्ययो न स्यादित्यर्थः ।
ननु निर्द्धारितो बहुत्वविशेषो महत्त्वव्यवहारहेतुरिति दूषयति—
न द्वितीय इति । ननु तत्रापि बहुत्वनिश्चय एवेत्यत आह—तन्निरूप-
केति । अनिर्द्धारितावयवबहुत्वं दूषयति—न तृतीय इति । महत्त्वेति ।
बहुत्वविशेषस्यानिर्द्धारितत्वेनाविशेषादित्यर्थः । तदनुमानमिति । बहु-
त्वविशेषानुमानमित्यर्थः । महत्त्वानुमानं वा । तद्देशेति । महत्त्वं विना
तद्देशप्राचुर्यमपि निर्वक्तुमशक्यमित्यर्थः । तत्रापीति । प्रचुरदेशेऽपि
प्रचुरदेशानुमानमित्यर्थः । ननु घटः प्रचुरदेशः कुवलयं न प्रचुरदेश-
मिति कथं प्रतीतिर्यदि न तत् प्रत्यक्षमित्याह—कथमिति । महत्त्वेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

न तु द्रव्यप्रत्यक्षतामात्रप्रयोजकम्, आत्मनोऽप्रत्यक्षतापत्तेः । यद्यपि
ह्यवयवजन्यावयविन्यवयवबहुत्वं व्यभिचरति तथापि स्फुटत्वात्तदु-
पेक्ष्यान्यदाह—अवयवेति । ‘प्रचुरदेशव्यापकत्वात्’ प्रचुरावयवसमवे-
तत्वादित्यर्थः । अवयवबहुत्वेन महत्त्वव्यवहारोपपादने दूषणमाह—

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

खेनेति शेषः । यद्यपीति । साक्षात्परम्परासाधारण्या(२)वयवबहुत्ववि-

र्षापकर्षाभ्यां तदनुमानादिति ब्रूमः । देशानां च भेदेनाप्रतिस-
न्धाने तदपेक्षाबुद्धिसाध्यस्य बहुत्वविशेषस्यैवानुपपत्तेः । द्व्यणु-
कानुपलम्भो वा गुणविशेषविपर्ययाधीनः सालोकेन्द्रियसन्नि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

यद्यपि घटस्य द्रव्यवयवस्य महत्त्वोत्कर्षेऽपि कुवलयस्य त्रुटेऽवयव-
वस्य कथं महत्त्वापकर्षः स्यात् तथापि स्वावयवपरम्परासमाहार-
घटितप्रचुरदेशत्वमिह विवक्षितम् । ननु तथापि प्रशिथिलावयवस्य
तूलकपिण्डादेर्महत्त्वोत्कर्षः मृत्पिण्डादेर्महत्त्वानपकर्ष इत्यवयव-
समाहाराधीनमपि महत्त्वं प्रति बहुत्वं व्यभिचार्यैवेति चेत्, न, मह-
त्त्वोत्कर्षविशेषस्य प्रचयाधीनस्य विवक्षितत्वात् । किं चावयवबहु-
त्वं संख्याविशेषः स च नास्त्येव किमनुमीयतामित्याह—देशानां चेति ।
ईश्वरापेक्षाबुद्ध्या तत्र बहुत्वमुत्पद्यत इत्यत्र न प्रमाणमिति भावः ।

प्रत्यक्षसिद्धेऽपि महत्त्वे विप्रतिपन्नं प्रति अनुमानमाह—द्व्यणुकेति ।
उद्भूतरूपस्य द्यणुकस्यानुपलम्भोऽसाक्षात्कारः पक्षः । गुणविशेषवि-
पर्ययाधीन इति । गुणविशेषात्यन्ताभावव्याप्य इति साध्यम् । गन्धानु-
पलम्भे व्यभिचारवारणाय द्रव्येति । अन्धकारस्थघटानुपलम्भे
व्यभिचारवारणाय सालोकेति । आत्मानुमानमपरकीयात्मानुपलम्भे

न्यायलीलावतीप्रकाशः

देशानां चेति । भेदेनेति । अवयवानां विविच्यानुपलम्भेनेत्यर्थः ।

महत्त्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेऽपि विप्रतिपन्नं प्रति प्रयोगमाह—द्व्यणुकेति ।
उद्भूतरूपवत्त्वेन पक्षो विशेष्यः । 'अधीनो' व्याप्यः । सालोकेति । अ-
नुपलम्भादिति गन्धानुपलम्भेन व्यभिचारीत्यत उक्तं द्रव्येति । द्रव्यानु-
पलम्भत्वादिति श्रोत्रानुपलम्भेन व्यभिचारीत्यत उक्तं चाक्षुषेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वक्ष्यामिदं दूषणमन्यथा तु प्रचयाख्यसंयोगवति निविडसंयोगवद्-
पेक्षया समानद्रव्यवत्त्वेऽपि प्रत्यक्षोत्कर्षप्रदर्शनान्महत्तरव्यवहारद-
र्शनान्च महत्त्वमतिरिक्तमेव मन्तुमुचितमिति दूषणमुपेक्षितं द्रष्टव्यम् ।

अनुद्भूतरूपे सिद्धसाधनादाह—उद्भुतेति । अधीनत्वं जन्यत्वं न प्रा-
गभाव्यरूपेऽनुपलम्भे इत्यन्यथा व्याचष्टे—व्याप्य इति । श्रोत्रानुपलम्भेनेति ।
श्रोत्रेण यो द्रव्यानुपलम्भस्तेनेत्यर्थः । क्वचित् श्रोत्रेति (द्रव्येति?) पाठः

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

इति बोध्यम् । *नुपलम्भे व्यभिचारवारणाय चाक्षुषेति । श्रौत्रद्रव्या-
नुपलम्भे व्यभिचारवारणाय वा । इन्द्रियासन्निकृष्टे व्यभिचारवारणाय
इन्द्रियसन्निकृष्टेति । यद्यपि सर्वत्र गुणविशेषविपर्ययाधीनत्वमस्ये-
वान्वकारे बाह्यालोकरूपाभावः, अन्तत इन्द्रियसंयोगाभावात्मनः-
संयोगाभावस्य वा सत्त्वात् तथापि गुणविशेषविपर्ययाधीन इति
गुणविशेषविपर्ययप्रयोज्य इत्यर्थः । यद्वा द्व्यणुकं चाक्षुषसाक्षात्-
कारासाधारणकारणैकगुणाभाववत् चक्षुरयोग्यत्वादिति विवक्षि-
तम् । अयोग्यत्वादित्येव वा विवक्षितम् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

अन्धकारेऽनुपलम्भवारणार्थं सालोकेति । ननु चक्षुरिन्द्रियानुपलम्भे
नेदमनैकान्तिकम् (१) । अथ यादृशो गुणविशेष उपलम्भाव्यभिचारी
तादृशस्तत्रापि नास्त्येव । तर्हि गन्धानुपलम्भेन व्यभिचारवारणाय
विशेषणं व्यर्थम्, तत्रापि तादृशगुणाभावस्य वक्तुं शक्तत्वात् ।
किञ्चादृष्टविपर्ययाधीनत्वेन दूरसाक्षात्कारे माषराद्यादौ संयोग-
विशेषस्यापि साक्षात्कारकारणत्वदर्शनात्तदभावेन वाऽर्थान्तरम् ।
मैवम् । द्व्यणुकं चाक्षुषसाक्षात्कारासाधारणकारणैकवृत्तिगुणाभाव-
वत् आलोकेन्द्रियसन्निकृष्टत्वे सत्यचाक्षुषत्वादिति विवक्षितत्वात् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्तथा सत्यमर्थो व्यक्त एव । न च चाक्षुषपदानेऽपि श्रौत्रेन्द्रियानुपल-
म्भेन चाक्षुषेण व्यभिचारः, तत्र रूपाभावेन साध्यसत्त्वात् । सलौकिकेति ।
(सालोकेतीति ?) न च संयोगाभावाधीनतया (साध्य ?) सत्त्वादेव न
तत्र व्यभिचार इति वाच्यम्, साध्येऽव्यासज्यवृत्तित्वस्य गुणे
विशेषणत्वात् । अन्यथाऽदृष्टवदात्मसंयोगव्यतिरेकाधीनत्वानर्थ-
न्तरमाकर एव वक्ष्यति । न चैवं व्यासज्जे व्यभिचारः, मनः-
संयुक्तत्वेनापीन्द्रियाविशेषणात् । तत्रापीति । उद्भूतत्वविशिष्टगन्धे
विपर्ययाधीनत्वस्य गन्धानुपलम्भेऽपि सत्त्वादित्यर्थः । ननु स्ववि-
षयनिष्ठो यो गुणविशेषविपर्ययस्तदधीनत्वं साध्यमिति नोक्तदो-
षः । अत एव मनःसंयुक्तत्वविशेषणदानव्यावृत्तिरपि हेतौ परास्ते-
त्यरुचराह—किञ्चेति । द्व्यणुकमिति । उद्भूतरूपमिति शेषः । गुणाभाववत्त्वं

(१) रूपमहत्त्वयोव सत्त्वादिति भावः ।

कृष्टचाक्षुषद्रव्यानुपलम्भत्वात्(१), पवनानुपलम्भवत् । दीर्घत्वं च उपर्यधोभावा(२)वच्छिन्नप्रचुरदेशव्यापकत्वम् । न चात्रापि प्रचुर-
देशव्यापकत्वानुपलम्भो, महत्त्वोत्कर्षेणैव तदनुमानात् । न चेदेवं

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

दीर्घत्वं परिमाणविशेषस्तत्रान्यथासिद्धिमाह—दीर्घत्वं चेति । प्रचुर-
रदेशव्यापकत्वमपि दुरुन्नेयमत आह—महत्त्वेति । ननु महत्सु दीर्घ-
मानीयतामिति निर्द्धारणान्यथानुपपत्त्या दीर्घत्वं परिमाणविशेषः
स्यादित्यत आह—न चेदेवमिति । महत्सु दीर्घमानीयतामिति निर्-
द्धारणात् खर्वत्वादिकमपि स्यादित्यर्थः । यद्यपि खर्वत्वं ह्रस्वत्वमेव
तथापि त्रिकोणपरिमण्डलादिकं ग्राह्यम् । तथा चावयवसंयोगविशेषा-
देव प्रतीतिरूपपत्तिरिति भावः । सम्प्रदाये तु परिमाणचातुर्विध्यम् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

दीर्घत्वविपर्ययाधीनत्वेनार्थान्तरं निराकरोति—दीर्घत्वं चेति । उपर्यधो-
भावेति । योग्यतोपलक्षणमिदम् । तदवच्छेदकं महत्त्वं जातिविशेष
एव । ननु महत्सु दीर्घमानीयतामिति प्रत्यक्षादीर्घत्वं तद्विज्ञं स्यात्
महत्सु लघ्वानीयतामित्यनुभवात् तत्कल्पनापत्तेः । यदि चावयवसं-
स्थानविशेष एव तत्तदा दीर्घत्वमपि तथेत्यभिप्रेत्याह—न चेदेवमिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

गुणासमवाहितत्वमन्यथालोकरूपाभावेन सिद्धसाधनापत्तेः । अदृष्टेना-
र्थान्तरवारणार्थमसाधारणेति । इन्द्रियसंयोगेनार्थान्तरवारणाय एक-
वृत्तीति । महत्त्वस्य गुणत्वसिद्ध्यर्थं गुणेति । चाक्षुषसाक्षात्कारकारण-
यावत्सन्निकर्षसमवहितत्वं सत्यन्तार्थस्तेन व्यासङ्गदशायामचाक्षुषे
घटे न व्यभिचारः । तत्रापीन्द्रियमनःसन्निकर्षासमवधानात् तिर्यगव-
स्थिताव्याप्तिरित्याह—योग्यतेति । महत्त्वं जातीति । जातिविशेषविशिष्टं म-
हत्त्वमेवेत्यर्थः । यद्यप्येवं दीर्घत्वव्यवहारहेतुरपि तदेवास्तु एकत्रैव प-
रिमाणे मद्रस्त्वदीर्घत्वव्यवहार इति वदन्ति । तद्युक्तम् । समा-
नाधिकरणपरिमाणस्य परिमाणप्रतिबन्धकतया एकत्र परिमाणद्वया-
भावात् । केचित्तु जातिविशेषापेक्षया संस्थानविशेषस्यैव परम्परास-

वक्रत्व(१)कृजुत्वादिकमपि परिमाणान्तरं(२)भ्यात् । [इति परिमाणम् ।]

अथ पृथक्त्वे किं प्रमाणम् । पृथगिति प्रत्यय इति चेत्, न, तस्यान्योन्याभाववलम्बनत्वात् । अन्यथा गुणादौ तदनुपपत्तेः । तथा सति इदमिदं न भवतीति प्रत्ययः स्यात् न तु पृथगिति चेन्न, सत्यादिपदवदन्तर्भावितनञर्थ एव भावात्मानि पृथक्शब्दसङ्केतादुपपत्तेः । मैवम् । अभावस्य प्रतियोगिसापेक्षनि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तत्र दीर्घत्वं महत्त्वसमानाधिकरणं परमदीर्घत्वं परममहत्त्वसमानाधिकरणं परमहृस्वत्वं परमाणुत्वसमानाधिकरणमित्याद्युह्यम् ।

पृथक्त्व इति । पृथक्त्वं तावदनुभवसिद्धं तस्य गुणत्वे किं प्रमाणमित्यर्थः । तथा सतीति । पृथक्त्वस्यान्योन्याभावत्वे सतीत्यर्थः । सत्यादिपदवदिति । यथा व्यधिकरणप्रकारानवच्छिन्नत्वं सत्यत्वं नञ्स्वान्तर्भावेण तथा पृथक्त्वमपीत्यर्थः । दै(मै?)वमिति । घटः पटो न भव-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

आदिपदात्त्रिकोणमण्डलादिपरिग्रहः ।

पृथक्त्व इति । एतस्मात्पृथगिदमिति प्रतीतेस्त्रयोविंशतिगुणाविषयाया गुणविषयत्वे किं मानमित्यर्थः । तस्येति । इदमस्मात्पृथगिति प्रत्ययस्य इदमिदं न भवतीति प्रत्ययान्यूनानतिरिक्तविषयत्वादन्योन्याभावेनैव तदुपपात्तिरित्यर्थः । अन्यथेति । तस्य गुणविषयकत्वे इत्यर्थः । तथा सतीति । अन्योन्याभावविषयत्वे विधिमुखः प्रत्ययो न स्यादित्यर्थः । सत्यादिति । विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वज्ञाने यथा सत्यपदस्य शक्तिस्तथा पृथक्शब्दस्यापि अन्योन्याभावविशिष्टेऽभावे शक्तिर्न हि नञोऽप्रयोग इत्येव विधिरित्यर्थः । अभावस्येति । इदमस्मात्पृथ-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

म्बन्धेनावयविनिष्ठस्य दीर्घत्वव्यवहारहेतुत्वमन्यथा पारिमाण्डल्यत्वादेरपि जातिविशेषस्य स्वीकारापत्तेरित्याहुः । परिमाणम् ।

सिद्धि(सिद्धि?)व्याघातादाह—एतस्मादिति । भावे धर्मिणीत्यर्थः ।

रूपणत्वात् । अस्य चावधिनिरूप्यत्वात् । आनुशासनिकपञ्चमी-
विभक्त्यन्तवाचकपदाभिलष्यमानत्वमवधित्वमिति चेन्न, अनधी-
तशब्दविद्यानां तथाप्रतीतिविरोधात् । दण्डी पुरुष इति [प्रतीति]-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तीति प्रतीतेर्घटः पटात् पृथगिति विलक्षणा प्रतीतिरेवान्योन्याभाव-
भेदे पृथक्त्वस्य प्रमाणमित्यर्थः । ननु यदेव प्रतियोगित्वं तदेव अव-
धित्वं किन्त्वनुशासनबलात् पृथक्शब्दप्रयोगे पञ्चमीत्याह—आनुशास-
निकेति । आनुशासनिकी या पञ्चमी विभक्तिस्तदन्तं यद्वाचकं पदं
घटादिति तदभिलष्यमानत्वमित्यर्थः । तर्हि अवैयाकरणानामवधित्व-
ज्ञानं न स्यादित्याह—नेति । नन्वनधीतव्याकरणा(ना?)मपि यथा द-
ण्डीति प्रत्ययस्तथा प्रकृतेऽपि स्यादित्याह—दण्डीति । दण्डाधारत्वं

न्यायलीलावतीप्रकाशः

गितिप्रतीतिविषयः पृथक्त्वमवधिनिरूप्यम् । न च अन्योन्याभाव एत-
द्विषयः, इदमिदं न भवतीतिप्रतीत्यापत्तेः । न च पृथक्शब्दोऽन्यो-
न्याभावाऽर्थकः, अन्योन्याभावस्य प्रतियोगिनिरूप्यत्वात्, पृथक्त्व-
स्य चावधिनिरूप्यत्वादित्यर्थः । ननु पञ्चम्यन्तपदाभिलष्यमानप्रति-
योगित्वमेवावधित्वमित्याह—आनुशासनिकेति । पञ्चम्यन्तपदाज्ञानेऽपि
पृथक्त्वव्यवहारात् पञ्चमीप्रयोगस्यावधिज्ञानोत्तरकालीनत्वाच्च नैव-
मित्याह—अनधीतेति । प्रतियोगित्वावधित्वयोरभेदे घटात्पटो ने-
त्यपि प्रतीतिः स्यात् । न च घटः पटो न भवतीत्यत्रापि सामानाधि-
करणस्य प्रतीतेर्नशब्दस्याभावप्रतियोगित्ववाचकतया तेनैव प्रति-
योगित्वस्याभिहितत्वाच्च तदर्थिका पञ्चमीति वाच्यम्, नशब्दस्याभा-
वाश्रयवाचकत्वे सामानाधिकरण्योपपत्तेरिति भावः । ननु यथा दण्डी
पुरुषो दण्डपुरुषसम्बन्ध इतिप्रतीत्योर्विषयावैच्छिन्नेऽपि वैलक्ष-
ण्यं तथेदमिदं न भवतीदस्मात्पृथगित्यनयोरपि प्रतीत्योस्तत् स्या-

न्यायलीलावतीप्रकाशविष्टुतिः

घटः पटो नेति । इदमुपलक्षणं घटः पटः(टात्?)पृथगित्यपि दृष्टव्यम् । न
चानुशासनमेव नियामकं तेन प्रयोगनियमनेऽपि प्रतीत्यनियमात् ।
न तदर्थेति । (रिकेति ?) उक्तार्थानामप्रयोगादिति भावः । नशब्दस्येति ।

वदुपपत्स्यत इति चेन्न, तत्र दण्डाधिकरणत्वस्य मत्वर्थीये
प्रतिपाद्यमानत्वात् । तस्मात् पृथक्त्वगुणनिरूपकत्वमेवावधि

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

प्रत्यक्षमेव तत्र प्रयोगमात्रदर्शनात् दण्डीति व्यपदिश्यते । प्रकृते
अनुशासनस्य पञ्चम्या वाचकत्वस्याभिलष्यमानस्य च ज्ञानमर्वा
त्वज्ञानेऽपेक्षितमिति वैषम्यमित्याह—नेति । यत्तु दण्डी पुरुषो
ण्डपुरुषसंयोग इति विषयावैचित्र्येऽपि प्रतीतिवैचित्र्यं यथा तः
घटः पटात् पृथक् घटः पटो न भवतीत्यपि विषयावैचित्र्येऽ
वैचित्र्यमेव स्यादिति व्याख्यानं तच्चिन्त्यं मूलानुरोधात् । तां
किमवधित्वमत आह—तस्मादिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

दित्याह—दण्डीति । तत्रापि विषयवैचित्र्यमस्त्येवेत्याह—तत्रेति
तस्मादिति । ननु अवधित्वं न पृथक्त्वनिरूपकत्वमन्योन्याश्रयात्
न च यो वस्तुगत्याऽवधिस्तन्निरूप्यं पृथक्त्वं पृथक्त्वनिरूपणात् प्रा
तत्रावधित्वाभावात् । अत एव पृथक्त्वात्यन्ताभाववत्त्वमवधित्वमप
स्तम् । अवधौ ज्ञाते पृथक्त्वज्ञानं तज्ज्ञाने च तदत्यन्ताभाववत्त्वज्ञ
नमिति परस्पराश्रयत्वात् । मैवम् । पृथक्त्वसामान्यज्ञानपूर्वकत्वात्

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तथा चोक्तार्थतैव नास्तीति भावः । 'वाचकत्वे' प्रतिपादकत्वे । व
स्तुतः प्रतियोगित्वावधित्वयोर्भेदेऽनुभव एव मानम् । प्रतियोगित्वं
च पञ्चम्याः शक्तिरकल्मसैवेत्येव पृथक्त्वसिद्धौ मानम् ।

मिश्रास्तु द्वौ पृथगिति प्रतीत्या द्वित्वावधित्वं (वच्छिन्नत्वं)
पृथक्त्वस्य विषयीक्रियते । न चान्योन्याभावस्य तदवच्छिन्नत्वम्
अतिरिक्तवृत्तित्वात् । अन्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकत्वस्य च प्रकृतेऽवच्छे
दकत्वपदार्थत्वात् । न च द्वित्वसामानाधिकरण्यमात्रं तत्र विषयो
ऽवच्छेदकत्वबाधे सत्येव तथा कल्पनादिति पृथक्त्वं गुणः । एवं
तदसमवायिकारणत्वेनैकपृथक्त्वमपि गुणः । न चैकत्वमेव तदस
मवायिकारणं तदसमवायिकारणत्वे संख्यात्वापत्तेरिति वदन्ति ।

अन्योन्याश्रयादिति । अवधित्वे ज्ञाते पृथक्त्वज्ञानं तज्ज्ञाने चावधित्व-
ज्ञानमित्यर्थः । ननु पृथक्त्वसामान्यज्ञानस्याऽप्यवधिज्ञानसाध्यत्वाद-

त्वम् । अन्यपर्यायशब्दसम्बन्धे पञ्चम्यनुशासनव्यवहाराच्च पाणिने-
रन्यादिशब्दानां पृथक्त्वगुणयोगिपदार्थप्रतिपादकत्वमुज्जीयते ।
अन्यथा अघटः पट इत्यन्योन्याभाववाचकनञ्(१)प्रयोगेऽपि

न्यायलीलावतीप्रकाशः

पृथक्त्वविशेषज्ञानस्य नान्योन्याश्रयः । यद्वा पृथक्त्वनिरूपकत्वज्ञानं
न पृथक्त्वज्ञानकारणमपि तु यत्रैतद्वर्त्तते तज्ज्ञानमन्यथा प्रतियोगि-
त्वज्ञानेऽप्यन्योन्याश्रयापत्तेः । पारावारवत् पृथक्त्वावधित्वयोः समा-
नसंवित्संवेद्यत्वमित्यप्याहुः । अन्यपर्यायेति । अन्यपर्यायशब्दयोगे पञ्च-
म्यनुशासनादर्थैक्ये च पर्यायत्वाद् य एवैकोऽर्थोऽन्यादिपदानां तदेव
पृथक्त्वम् । अत एव घटात्पटोऽन्यो भिन्नो विधर्माऽर्थान्तरमितरः
पृथगित्यत्र पञ्चमी भवति । न च भेद एव पृथक्त्वं स चान्योन्याभावो
वैधर्म्यं स्वरूपभेदश्चेति तद्वाचकयोगे पञ्चमीति वाच्यम्, घटः पटो
नेत्यत्र तत्प्रसङ्गात् । न च भेदवद्वाचकयोगे पञ्चमी, अघटः पट
इत्यत्रापि तत्प्रसङ्गात् । घटः पटो न भवतीत्यत्रापि सामानाधिक्र-
ण्यप्रतीतेर्नशब्दस्याभाववद्वाचकत्वाच्चेत्यर्थः । नन्वन्यशब्दार्थ
एव क्वचिद् प्रतियोगिना निरूप्यते क्वचिदवधिना, यत्रावधिना स
निरूप्यते तत्र पञ्चमी, शब्दशक्तिवैचित्र्यात् । यथा ग्रामादागत इत्य-
त्रागमनमवधिनिरूप्यं तत्र पञ्चमी, ग्रामस्यागमनवानयमित्यत्र च
तदेव सम्बन्धमात्रनिरूप्यमिति न तत्र पञ्चमी । मैवम् । शब्दश-
क्तिवैचित्र्यासिद्धेः । दृष्टान्ते नावधौ पञ्चमी किन्त्वपादाने । यदा

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

न्योन्याश्रय इत्यत आह—यद्वेति । अत्रधितावच्छेदकप्रकारकावधि-
ज्ञानमेव पृथक्त्वधीहेतुर्न त्ववधित्वेन ज्ञानमित्यर्थः । नन्वेवं तत्राव-
धित्वानुभवो न स्यादित्यत आह—पारावारवदिति । तथा चावधित्वस्य
पूर्वमप्रतीतेरपि पृथक्त्वप्रत्यय एव विषयत्वमिति भावः । एतच्च
स्वरूपसम्बन्धविशेष एवावधित्वमित्यभिप्रेत्य, अन्यस्य समानसं-
वित्संवेद्यत्वाभावादित्यवधेयम् । केचित्तु पारावारवदित्यादिग्रन्थं
पृथक्त्वेऽपि योजयन्ति । एतन्मते च पृथक्त्वात्यन्ताभाववत्त्वमेवा-

पञ्चमीप्रसङ्गात् । पृथक्त्वं च रूपवत्सत्तासम्बन्धितया प्रतिभासते
न च तमोवदेतत् स्यादिति वाच्यम्, तद्भावत्वे बाधकाभावात्
[इति पृथक्त्वम् ।]

अथ द्विपृथक्त्वे किं प्रमाणम् । अनुभव [एव] इति चेत्,
तस्य द्वित्वसाहचर्यादेवोपपत्तेः । ततो नैतद्व्यवस्थेति (१) चेत्
मैवम् । द्वित्वसामानाधिकरण्येन पृथक्त्वप्रतीतेः । द्वित्वं च न घट
त्ववत् अयं घटोऽयं घट इत्येकैकसंसर्गितया भासते । अयं

न्यायलीलावतीप्रकाशः

चापादानमेव सम्बन्धित्वेन विवक्ष्यते तदा ग्रामस्यागमनवानयमि
त्यत्र षष्ठीत्यविरोधात् । नाप्यघटः पट इत्यत्र समासेनैवावधित्व
स्योक्तत्वात् तदर्थिका पञ्चमीति वाच्यम्, घटस्यान्योन्याभाववा
नयमित्यत्र पञ्चमीप्रसङ्गात् । अत एव वैधर्म्यमेव पृथक्त्वमित्यपा
स्तम् । वैधर्म्यस्य सातिशयत्वात् पृथक्त्वस्य निरतिशयितत्वात्
पृथक्त्वस्य च भावत्वे मानान्तरमाह—पृथक्त्वं चेति । तद्भावत्व इति
पृथक्त्वभावत्व इत्यर्थः । तमसस्तु भावत्वे बाधकस्य वक्ष्यमाणत्वा
दिति भावः ।

अथेति । लोष्ट्राद्धटपटौ द्वौ पृथगिति प्रतीतिर्द्वित्वान्यूनानतिरि
क्त्ववृत्तिगुणजन्येत्यत्र किं मानमित्यर्थः । तस्येति । द्विपृथक्त्वानुभवस्य
द्वित्वसामानाधिकरण्यविषयत्वेनेत्यर्थः । द्वित्वसामानाधिकरण्येनेति ।
द्वौ पृथगितिप्रतीतेः पृथक्त्वस्य द्वित्वेनान्यूनानतिरिक्तव्याक्तिकत्वानु
भवात् । यावति द्वित्वं परिसमाप्यते तावति द्विपृथक्त्वं गुणान्तर-
मित्यर्थः । ततोऽपि द्वित्वस्यैकैकशः द्विव्यक्तिवृत्तित्वेन तत्सिद्ध
तीति द्वित्वस्यैकत्र समाप्त्यभावमाह—द्वित्वं चेति । तर्हि एकपृथक्त्वा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वधित्वमित्यभिप्रायः । प्रतियोगिज्ञानं विना कथमभावज्ञानमित्यरु-
चिवीजं च कल्पयन्ति ।

समासस्यावधित्वेऽनुशासनाभावादिति दोषे सत्येवाह—
घटस्यान्योन्येति । घटादन्योन्याभाववानयमित्यपि स्यादित्यर्थः

(१) नैव तद्व्यवस्थेति चेत् । नैतद् व्यवस्थितिरिति चेत् । ति० केचित् । मैवम् ।

द्वावयं च द्वाविति प्रत्ययप्रसङ्गात् । न चैकपृथक्त्वमुभयाश्रितम् ।
एकपृथक्त्वयोरभेद आरोप्यत इति चेन्न, असति बाधके उभ-
याश्रितपृथक्त्वप्रतीतेर्भ्रान्तत्वानुपपत्तेः । न चेदेवं चित्रमप्येकं
रूपं न स्यात् । नीलादीनां विजातीयानारम्भकत्वानियमे व्यापकै-
रव्यापकैर्वा नीलपीतादिनानारूपैरेव चित्ररूपप्रतीतेरुपपत्तेः (१) ।
चित्रैकरूपानुभववलात् (२) तद्व्यवस्थितिरिति चेत्तुल्यं प्रकृतेऽपि ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

देव तादृशानुभवः स्यादित्यत आह—न चैकेति । तस्य द्वित्वेन स
हान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वाभावादित्यर्थः । ननु द्वौ पृथगित्यनुभवस्य
द्वित्वसामानाधिकरण्यं विषयो न तु द्वित्वान्यूनानतिरिक्तवृत्ति-
त्वमित्येकपृथक्तेरन्यथासिद्धिः । अत्राहुः । द्वित्वसामानाधिकरणै-
कपृथक्तात्तादृशानुभवे घटात्पटाच्च घटौ द्वौ पृथगिति प्रतीतिः
स्यात् । अथ पृथक्ताश्रयतावच्छेदकत्वेन द्वित्वं प्रतीयते । द्वित्वाश्र-
यतया च घटपटयोः प्रतीत्या कथं तस्यावधित्वं प्रतीयताम् ।
पृथक्ताश्रयतावच्छेदकरूपविरहेणोपलभ्यमानस्यैवावधित्वादित्युच्य-
ते । तन्न । आश्रयमात्रवृत्तेरेव धर्मस्याश्रयतावच्छेदकत्वाद् द्वित्वस्य
चैकपृथक्ताश्रयमात्रवृत्तित्वाभावात् । अव्यापकैर्वैत्यभ्युपगमवादः ।
तुल्यमिति । पृथक्त्वमपि द्वित्वेन सहान्यूनानतिरिक्तवृत्त्यनुभूयत इति

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

घटाच्च (तु?) पटाच्चेति । एकपृथक्त्वयोरन्योन्यावधित्वात् द्विपृथक्त्वस्य
चातथात्वेन तथाप्रतीतिरिति भावः । आश्रयमात्रवृत्तेरिति । त-
था चायमपि प्रकारो द्विपृथक्त्वाभ्युपगमपक्ष इति भावः । न
चाश्रयावृत्तीति धर्मोपस्थितस्यावधित्वमतो न घटाच्च (तु?) पटा-
च्चेत्यादिप्रतीतिरिति वाच्यम्, घटत्वादिना तादृशेनाऽप्युपस्थितेः ।
न चाश्रयावृत्तिमात्रेणोपस्थितस्यावधित्वमत्र त्वाश्रयवृत्तिना द्वित्वे-
नापि तदुपस्थितिरिति वाच्यम्, प्रमेयाद्वटात्पटः पृथगिति प्रत्य-
यानापत्तेरिति भावः ।

केचित्तु द्वौ पृथगिति प्रतीतेः पृथक्त्वविषयता । सा च नाना-

द्विपरत्ववन्दी(१)त्ववशिष्यते । सा तु परत्वापरत्वप्रक्रियायां निर-
सनीयेति । [इति] द्विपृथक्त्वम् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

प्रत्यक्षमेव तत्र प्रमाणमित्यर्थः । अनुमानमप्याहुः । संख्यात्वमे-
कानेकवृत्तिवृत्ति गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिसमानाधिकरणात्यन्ताभाव-
प्रतियोगिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वात्, रूपत्ववत् । विपक्षे बा-
धकं चोक्तमेव ।

द्विपरत्वेति । द्वौ पराविति द्वित्वेन सहान्यूनानतिरिक्ततया पर-
त्वस्यानुभवाद् द्विपरत्वमपि गुणः स्यादित्यर्थः । सा त्विति । भिन्नदेश-
स्थयोर्द्वौ पराविति प्रतीतेरेवाभावः । किन्त्वेतौ परपरतराविति ।
समानदेशस्थयोश्च तादृशी द्वित्वधीद्वित्वसमानाधिकरणपरत्वादे-
वान्यथासिद्धा । न चैवं घटात्पटाच्च घटपटौ द्वौ पराविति प्रती-

न्यायलीलावतीप्रकाशाविवृतिः

पृथक्त्वविषयत्वे गौरवाल्लाघवसहकृतं द्विपृथक्त्वमेव विषयीक-
रोति । न च द्वौ रूपवन्ताविति प्रत्ययेन व्यासज्यवृत्तिरूपापत्तिरे-
वमिति वाच्यम्, तत्र समानाधिकरणरूपस्य रूपप्रतिबन्धकतयैकत्र
एकदा रूपद्वयासम्भवेन बाधकसत्त्वात् । अत्र तु द्वित्वस्याभ्युपगमे
बाधकाभावात् द्विपृथक्त्वसिद्धिरिति वदन्ति । तदयुक्तम् । अत्रापि
समानाधिकरणसंख्यायाः संख्याप्रतिबन्धकत्वात् । अप्रतिबन्धकत्वे
वा रूपेऽपि तथात्वप्रसङ्गादिति ।

संख्यात्वमिति । अत्र हेतुसाध्ययोः साक्षात्पदं भेदलाभाय ।
दृष्टान्ते सङ्ख्यात्वमादाय साध्यं पक्षे बाधसहकारेण पृथक्त्व-
त्वमादाय पर्यवसानम् । समानदेशस्थयोरिति । प्रकृते तु घटपट-
योरपि परस्परवधिकं पृथक्त्वमस्तीति विशेष इति भावः ।
ननु समानाधिकरणकिञ्चिद्विभागसमानकालत्वमेकविभागध्वंसेऽपि
विभागान्तरसमानकालीने यावद्विभागसमानकालत्वविवक्षायामु-
क्ताप्रसिद्धिरेव समानाधिकरणविभागत्वावच्छिन्नासमानकालत्वविव-
क्षायां तत्तदवच्छिन्नत्वं लाघवेन ध्वंस इव प्रतियोगिद्वारा विशेषण-
मस्त्वित्यवस्था तथैव सिद्धान्तयति—समानाधिकरणेति । उत्पन्नसमा-

संयोगसिद्धौ किं प्रमाणम् । संयुक्त इति प्रत्यय इति चेत् ,
न, तस्य विभागाभावावलम्बनत्वात्(१) । कः पुनरयं विभागः,
किं सम्बन्धाभावमात्रम्,(२) उताभावभेदः, भावभेदो वा । नाद्यः ।
समवायादेरपि संयोगतापत्तेः । इष्टत्वाच्च न द्वितीयः । अभा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

संयोगसिद्धाविति । संयुक्ताविति प्रत्यक्षं विभागाभावविषयतयाऽन्य-
थासिद्धमतः संयोगस्य गुणत्वसिद्धौ न मानमित्यर्थः । कः पुनरिति ।
विभाग एव तावन्निरूपितोऽस्ति येन तदभावमादायान्यथासिद्धिः
स्यादित्यर्थः । 'सम्बन्धाभावमात्रं' सम्बन्धसामान्याभावः । 'अभावभे-
दः' सम्बन्धप्रागभावः । 'भावभेदो' गुणरूपः । समवायेति । सम्बन्धाभावा-
भावस्य समवायपर्यवसानादपीत्यर्थः । इष्टत्वाच्चेति । सम्बन्धाभावा-
भावस्य संयोगपर्यवसानादपीत्यर्थः । यद्वा न द्वितीय इत्यनेनेष्ट-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्यापत्तिः । समानदेशस्थयोस्तयोः परस्परापेक्षया संयोगसंयुक्तब-
हुत्वाभावेन परत्वस्यैवानुपपत्तेरिति भावः ।

'सम्बन्धाभावमात्रं' सम्बन्धसामान्याभावः । 'अभावभेदः' स-
म्बन्धप्रागभावः । 'भावभेदो' गुणरूपः । इष्टत्वादिति न द्वितीय

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

नाधिकरणविभागत्वावच्छिन्नध्वंसस्येत्यर्थः । यथाश्रुते उत्पत्त्यमा-
नविभागवति तादृशसामान्यध्वंसाभावात् संयुक्तप्रतीत्यनापत्तेः ।
स च ध्वंसः क्वचिदेकप्रतियोगिकः क्वचिन्नानाप्रतियोगिकः । सा-
मान्यध्वंसता चोत्तरस्थल एव । न च नानाप्रतियोगिनामेकदाऽ
सत्त्वाद् ध्वंसस्य च प्रतियोगिजन्यत्वात्कथं सामान्यध्वंसोत्पत्तिरिति
वाच्यम्, प्रतियोगित्वेनैव जनकतेति चरमप्रतियोगिन एव तज्जन-
कत्वात् । न हि कारणतावच्छेदकावच्छिन्नयावत्सत्त्वे कार्यम् । न
चैवं प्रथमघटध्वंसकाले सामान्यध्वंसोत्पत्तिः स्यात् चरमप्रतियो-
गिनाशकस्यैव तत्कारणत्वात् । यद्वा चरमप्रतियोगित्वेनैव जनक-

(१) ०माणं तस्य विभागाभावात्मकत्वात् । कः पुनर० ।

(२) सम्बन्धाभावमात्रम्, उता० ।

वाभावत्वे भावत्वव्यवस्थितेः । नेतरः । गुणगुणिनोर्विषयविष-
यिणोरपि संयोगितापत्तेः । विभागध्वंसः संयोग इति चेन्न,
संयुज्य विभक्तेऽपि तत्प्रत्ययप्रसङ्गात् । तमःप्रत्ययवद् यावदुत्प-
न्नप्रतियोगिध्वंसावलम्बनत्वात् संयोगप्रतीतेः, असिद्ध एव संयोग
इति चेन्न, सहोत्पन्नयोरविभक्तयोरेव(१) संयोगात् । जातस्तत्रा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्वादिति सम्बध्यते । इष्टत्वमेवोपप्रादयति—अभावेति । संयोगप्राग-
भावो विभागस्तदभावश्च संयोगः स्यादित्यर्थः । गुणगुणिनोरिति । वि-
भागाभावस्य तत्रापि विद्यमानत्वादित्यर्थः । ननु विभागात्यन्ताभा-
वसत्वेऽपि ध्वंसो नास्ति विभागध्वंसस्य द्रव्यमात्रवृत्तित्वादित्या
ह—विभागेति । संयुज्येति । विभागध्वंसात्मकसंयोगानन्तरं पुनर्विभा-
गेऽपि पूर्वसंयोगरूपध्वंसविषयकसंयोगप्रतीत्यापत्तेरित्यर्थः । याव-
दिति । विभागासमानकालीनविभागध्वंसस्य विभागत्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिकविभागध्वंसस्य वा संयुक्तप्रतीत्यालम्बनत्वात् । अतो
नैकविभागवति यावदर्थसम्भवाद्दोषः । सहेति । अविभक्तयोरपि
संयुक्तप्रतीतिदर्शनाच्चैवमित्यर्थः । तत्रापि । सहोत्पन्नयोरपीत्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

इत्यत्र हेतुः । इष्टत्वमुपप्रादयति—अभावाभावत्वं इति । गुणगुणिनोरिति ।
विभागात्यन्ताभावस्य तत्रापि विद्यमानत्वात् । संयुक्तव्यवहारापत्ते-
रित्यर्थः । विभुद्रव्ययोर्हिमवद्विन्ध्ययोश्च संयुक्तप्रत्ययापत्तिश्चेत्यपि
द्रष्टव्यम् । विभागध्वंस इति । अतो न गुण्यादिषु संयोगधीरित्यर्थः ।
संयुज्येति । विभागध्वंसात्मकसंयोगानन्तरं पुनर्विभागेऽपि पूर्वविभागे-
ध्वंसविषयकसंयोगधोप्रसङ्गादित्यर्थः । यावदुत्पन्नेति । न च यत्रैकस्यैव
विभागस्य ध्वंसस्तत्र यावदर्थभावः । समानाधिकरणविभागास-
मानाकालीनविभागध्वंसस्य समानाधिकरणविभागसामान्यध्वंसस्य
या विवक्षितत्वात् । सामान्याभावस्य यावद्विशेषाभावव्याप्यत्वात् ।
सहेति । विभागपूर्वकत्वात् तद्ध्वंसस्य सहोत्पन्नयोर्विभाग एव न

(१) संयुक्तयोराप्यपार्थिवपरमाण्वोः, आप्यपार्थिवपरमाण्वन्तरसंयोगाज्जातयोर्द्विणुकयोः । एवं
स्थूलयोरपीति । इति दीक्षितिः ।

पि(१) विभाग इति चेन्न, तद्धेतूनां कर्मविभागादीनामभावात् ।
अजोऽसाविति चेन्न, ध्वंसानुपपत्तेः । ततः(२) संयोगप्रागभाव
एवासौ तदभावस्तु संयोग इति स्थितम् । संयोगः सन् इत्यबाधि-
तबुद्धिवेद्यत्वाच्च [सम्बन्धबुद्धिवेद्यत्वात्(३)] समवायवत् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

कर्मविभागादीनामित्यत्रादिपदात् विभागध्वंसकारणसंग्रहः ।
त्यक्तमर्यादः शङ्कते—अज इति । तर्हि विभागध्वंसः संयोग इति
व्याहतमित्याह—ध्वंसेति । अत इति । त्वयाऽप्यगत्या संयोगप्राग-
भाव एव विभागो वाच्यस्तदभावश्च संयोग एवेत्यर्थः । सन्निति ।
सत्तायोगीत्यर्थः । न च दृष्टान्तविरोधः, तत्रापि सत्तासम्बन्धस्य
स्वरूपस्य विद्यमानत्वात् । अन्यथा तस्य भावत्वमपि न स्यात् ।
सम्बन्धबुद्धिविषयत्वादिति । सम्बन्धत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यर्थः ।
न च स्वरूपसम्बन्धेन व्यभिचारः, तस्यातिरिक्तस्याभावात् । उप-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

जातस्तत्र मिथः कर्मण्यपि संयोगो न जायेतेत्यर्थः(४) । जात इति । अत
स्तद्विध्वंसोऽपि तत्रोत्पन्न इत्यर्थः । कर्मविभागादीनामित्यादिपदाद्वि-
भागध्वंसहेतुसङ्ग्रहः । अन्यस्य तत्संग्राह्यस्याभावात् । तत इति । वि-
भागध्वंसात्मकसंयोगवादिनापि संयोगप्रागभाव एव विभागो वा-
च्यः । तथा चेष्टापत्तिरित्युक्तमित्यर्थः । सन्निति । भाव इत्यर्थः, न तु
सत्तायोगित्वं समवायस्य दृष्टान्तत्वविरोधात् । चकारौ हेतुद्वयनैर-
पेक्ष्यसूचकौ । द्वितीयो हेतुः स्वरूपसम्बन्धान्यत्वेन विशेषणीयः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्वमिति दिक् । सिद्धान्तस्थादिपदानुरोधादाह—तद्वंसोऽपीति । आदि-
पदादिति । एवं च तद्धेतूनामिति मूले तत्पदं विभागतद्वध्वंसपरम-
न्यथाऽनन्वयापत्तेरिति भावः । यत्र मूले चकारद्वयमस्ति तत्समञ्ज-
स्यन्नाह—चकाराविति । स्वरूपेति । यद्यपि स्वरूपसम्बन्धस्य केवला-
न्वयितया तदन्यत्वमप्रसिद्धि तथापि सम्बन्धद्वयभिन्नत्वेन हेतुर्वि-

(१) तस्तदापि वि० ।

(२) अत इति कण्ठाभरणसम्मतः पाठः ।

(३) बुद्धिविषयत्वाच्च सम० ।

(४) अपिः कारणासंयोगसमुच्चयार्थः । 'न जायेत' न प्रतीयेत ।

अन्यथाऽसमवायाख्यभावाभाव एव समवायोऽपि स्यात् । गगन-
पवनसंसर्गजध्वानस्य च द्वितीयशब्दवत् भावासमवायिकारण-
त्वानुमानात् । तथोत्पादस्तु(१) न संयोगः क्षणभङ्गनिषेधाद-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

श्लिष्टप्रत्ययजनकत्वाधीनश्चाभावादौ स्वरूपसम्बन्धव्यपदेशः । अन्य-
थेति । भावत्वेन प्रतीयमानत्वस्याभावत्वस्वीकार इत्यर्थः । गगनेति ।
शब्दविभागाजन्यः शब्दो गुणासमवायिकारणकः शब्दत्वात् मतवत् ।
स च गुणः पारिशेष्यात् संयोग एव स्यात् । न च गगनमात्रवृत्तिरेव
स्यादिति वाच्यम् , सङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वानां सदा शब्दजन्मापत्ति-
दोषादजनकत्वस्थितौ शब्दाजन्यत्वेन पक्षविशेषणादन्यस्य च सा-
मान्यगुणस्य विशेषगुणस्य वा गगनेऽसम्भवात् । अनेकवृत्तित्वेन
वा साध्यं विशेष्यम् । विभागजन्यः शब्दो दृष्टान्तीकर्तव्य इत्यप्याहुः ।
बौद्धमतमाशङ्क्य निराकरोति--तथेति । तथोत्पन्न इति । संयुक्तधी-
रेव कुर्वद्रूप इत्यर्थः । ननु संयोगोऽस्त्वतिरिक्तस्तथापि व्याप्यवृत्ति-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तेनाभावेन स्वरूपसम्बन्धात्मकेन न व्याभिचारः । गगनपवनेति । भा-
वेति स्वरूपनिर्वचनम् । अभावोऽपि असमवायिकारणमितिमतनि-
राकरणसूचनार्थं वा । शब्दविभागाजन्यस्त्रयोविंशतिगुणासमवा-
यिकारणकत्वशून्योऽयं गुणासमवायिकारणक इति साध्यम् । अतो
नार्थान्तरम् । न च गगनमात्रसमवेतगुणासमवायिकारणकत्वेना-
र्थान्तरम् , अनेकवृत्तित्वेन(२)विशेषणात् । असमवायिकारण-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

शेष्य इत्यर्थः । सम्बन्धिद्वयभिन्नसम्बन्धत्वमेव हेतुः । कुण्डवदर-
मित्यादौ च संयोगस्य तथात्वान्नासिद्धिरित्यन्ये । संसर्गस्य संयो-
गरूपतया तेन रूपेण पक्षतायां विशेषणासिद्धिरिति पक्षतावच्छे-
दकमाह—शब्दविभागेति । एवमपि गुणान्तरेणार्थान्तरमित्यरुच्या
प्रकारान्तरमाह—त्रयोविंशतीति । कर्मणाऽर्थान्तरवारणाय साध्ये गुण-
पदम् । अनेकवृत्तित्वेनापीति । यद्यप्येवमपि व्याप्यवृत्तितादृशगुणेनार्था-

तिरेकेऽपि(१) सर्वत्र ध्वानोत्पत्तिप्राप्तिरिति चेन्न, (२)अव्या-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

रेव स वक्तव्य इति । गगनं व्याप्य शब्दमुत्पादयेदित्याह—अतिरेक इति । भवेदेवं यदि संयोगो व्याप्यवृत्तिः स्यात्तदेव तु नास्तीत्याह—नेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

विभागजशब्दस्य च दृष्टान्तत्वात् । तथोत्पादः संयुक्तधीकुर्वद्रूप इत्यर्थः । अतिरेकेऽपीति । विभागध्वंसमिन्नसंयोगस्वीकारेऽपीत्यर्थः । यद्यपि गगनस्यैकत्वान्न तत्र सर्वशब्दार्थान्वयस्तस्यानेकाशेषवाचित्वात् । अवच्छेदकानां च ततो मिन्नत्वात् । तथापि यदि शब्दो व्याप्यवृत्तिः स्यात् तदा देशान्तरीयभेदमभिधातेऽत्रस्यैः शब्दः श्रूयत । न च विभुगगनात्मकश्चोत्रस्य सर्वसाधारण्यादव्याप्यवृत्तित्वेऽप्ययं दोषः । इह शब्दो नेह शब्द इत्यनुभवच्छब्दस्याव्याप्यवृत्तित्वे सिद्धे यस्य समवायवृत्त्याधारता कर्णसंयोगेनावच्छिद्यते स गृह्यते ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

न्तरम् । न च त्रयोविंशतिभिन्नो व्याप्यवृत्तिगुणो बाधित इति न तेनार्थान्तरमिति वाच्यम्, तर्हि तद्भिन्नो गगनमात्रसमवेतोऽपि गुणो बाधित इति तुल्यम् । तथापि ताद्रूप्यसिद्ध्यर्थं विशेषणमिति ध्येयम् । विभागजेति । हेतुश्चात्राद्यशब्दत्वमिति भावः । अवच्छेदकानी(नां?)चेति । यद्यपि मिन्नत्वेऽपि तावदवच्छेदेन शब्दोत्पत्तिस्स्यादित्यापादानं युज्यत एव तथापि तत्रेष्टापत्तिरेवेति तात्पर्यम् । अत एव परसिद्धं व्याप्यवृत्तित्वमापादकीकृत्यापादयति—तथापीति । अन्यथा मूले व्याप्यवृत्तित्वस्यापाद्यतया परसिद्धत्वेता(नापा?)दकानुपपत्तेः । एवं चानेन तर्कणेष्टापत्तिनिरासे मूलोक्तव्याप्यवृत्तित्वापादनं सम्यक् सम्पद्यत इति भावः । न चेवं पूर्वपक्षः सिद्धान्तोपरि युक्त इति वाच्यम्, नेदमनिष्टापादनं ममैव, किन्तु तवापीति सकलसिद्धतया तर्काभास एवायमित्यभिसन्धानेन सत्यपि सिद्धान्तसङ्गतत्वेऽत्रैव तस्य करणात् ।

अन्ये तु अतिरेकेऽपीति कृत्वा पूर्वपक्षसिद्धान्ततयोद्धृतत्वात् सिद्धान्त एवायमाक्षेपः । पुनः सिद्धान्तफक्किकालिखनं च शेषपूरणार्थमित्याहुः ।

प्यवृत्तित्वात् ।

किं पुनरव्याप्यवृत्तित्वम् । एकस्यैकदा भावाभावौ, वि-
चारासहत्वादिदमयुक्तम् । तथा हि न तावत्तत्र संयोगस्य प्राग-
भावप्रध्वंसाभावौ । तयोः प्रतिपक्षसमानकालत्वाभावात् । ना-
त्यन्ताभावः । तेन सादेश्यव्याघातात् । नान्योन्याभावः । व्या-
प्यवृत्तीनामपि स्वाश्रये तादात्म्याभाववलेनाव्याप्यवृत्तिताप्रस-
ङ्गात् । यथा एकत्रैव बीजे कारणत्वं तदत्यन्ताभावश्च कार्यभे-
दावच्छेदात् तथाऽत्राप्यवच्छेदभेदमादायाविरोध इति चेन्न(१),
अवच्छेदो [हि] यद्यनर्थान्तरमर्थान्तरं वा व्यापकं तदा तदव-
च्छिन्न एव विधिनिषेधाविति स एव विरोधः । अर्थान्तरमव्या-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

विप्रतिपक्षः पृच्छति—किमिति । एकस्येति । स्वाभावसामानाधिकर-
ण्यमित्यर्थः । विप्रतिपक्षिबीजमुद्घाटयति—तथा हीति । प्रागभावप्रध्वंसावि-
ति । प्रतियोगिसमानदेशकालाविति शेषः । एवमन्यत्रापि । तेनेति ।
अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यनियमादित्यर्थः । व्याप्यवृत्तीनाम-
पीति । एतादृशस्य व्याप्यवृत्तितारूपादीनामपीत्यर्थः । अवच्छेदेति । अ-
वयविनि तदभावादन्यत्र तु दिगादय एवेत्यर्थः । स एवेति । य एव अ-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

यस्य तु तदत्यन्ताभावेन स न गृह्यते कर्णसंयोगस्य समवायवृत्त्या
शब्दाधारतायां परिचायकत्वात् । अव्याप्यवृत्तित्वादिति । शब्दासमवा-
यिकारणसंयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वात् तदनुविधानाच्छब्दस्याप्यव्या-
प्यवृत्तित्वादित्यर्थः ।

प्रतिपक्षेति । प्रतियोग्यसमानकालत्वादित्यर्थः । तेनेति । तेना-
त्यन्ताभावेन सह प्रतियोगिनः समानदेशत्वव्याघातादित्यर्थः ।
अवच्छेदेति । नित्ये तत्तत्प्रदेशा अवच्छेदका अवयविनि त्ववयवा

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

अयं दोष इति । विरोध इत्यर्थः । तदत्यन्ताभावेनेति । यस्य तु समवाय-
वृत्त्या संयोग(गो ?)नावच्छिद्यते स न गृह्यत इत्यर्थः । यथाश्रुते संयो

(१) इति चेत्, अर्थः ।

पकं चेदयमपरोऽवच्छेदभावाभावस्वभावो विरोधः ।

अत्रोच्यते । वस्तुस्वभाववैचित्र्यात्संयोगस्य स्वाभावसमा-
नदेशकालत्वात् । रक्तारक्तस्वभावः पटो यथा विज्ञानात्मकं(१)

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

वच्छिन्ने विरोध उक्तः स एवावच्छेदकेऽपीत्यर्थः । अयमिति । अवच्छे-
दकभावाभावसामानाधिकरण्यलक्षण इत्यर्थः । अवच्छेदके संयोग-
सत्त्वे गगने शब्दानुत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

वस्त्विति । अन्येषां स्वाभावसामानाधिकरण्येऽपि प्रतीतिबलात्
संयोगे स्वाभावसामानाधिकरण्यमभ्युपेयम् । अन्यथा वस्तूनामेकस्व-
भावत्वे जगद्वैचित्र्यमेव भज्येतेत्यर्थः । स्वाभावसामानाधिकरण्यं स्फुट-
यति—रक्तेति । अन्यथा महारजनसंयोगतदभावाधीनरक्तारक्तप्रतीत्य-
नुदय एव पटे स्यादित्यर्थः । क्षणिकविज्ञानवाद्यपि संयोगे विमत एवा-
तन्मतेनाप्यविरोध इति द्योतनाय तदनु रूपमुदाहरति—यथेति । स्वमते
रक्तारक्तविषयं परमते रक्तारक्तस्वरूपं भेदे विषयविषयीभावो नास्त्ये-
वातः सर्वं ज्ञानं स्व(प्र?)काशमिति योगाचारमतमतः स एव विकल्प-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

एवेति भावः । अयमिति । आकाशभिन्नेऽवच्छेदके संयोगसत्त्वेऽपि
शब्दस्य तत्रानुत्पत्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् ।

वस्तुस्वभावेति । भावाभावानान्तरयोर्मिथो वैयधिकरण्यनियमेऽपि
संयोगतदत्यन्ताभावयोः प्रतीतिबलात्सामानाधिकरण्यमभ्युपेयम् ।
न ह्येकं वस्तु यत्स्वभावकं तत्स्वभावकं वस्त्वन्तरमपि, जगद्वैचित्र्य-
भङ्गापत्तेरित्यर्थः । यद्यपि 'क्षणभङ्गनिषेधा'दित्यनेन स्थिरवाह्यवाद्येव
पूर्वपक्षी, तथापि यदि कदाचिद्विज्ञानवादमपि परोऽभ्युपगच्छेत्तदा
तदनु रूपमुदाहरति—यथा विज्ञानमिति । स्वमते रक्तारक्तविषयं पर-
मते तु रूपशब्दस्वरूपार्थः । ननु बाह्यपक्षे भेदग्रहसम्भवादयं
दोषः सम्भवति विज्ञानादिनये तु तदसम्भवात् नायं दोष

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

गात्यन्ताभावस्याधिकदेशत्वेनावच्छेकत्वादिति भावः । अर्द्धरक्ते

रक्तारक्तरूपम् । विज्ञानस्य भेदानुभवो ज्ञानान्तरेण वा तेनैव वा । नाद्यः, भेदे ग्राह्यलक्षणायोगात् । अभेदे तु रक्तारक्तात्मना (१)स्वसंवेदनेन भेदानुभवस्यापनयनादभिन्नं ज्ञानमिति चेन्न, अभेदेऽपि रक्तस्वभावमरक्तस्वभावं वाऽनुश्रूयते न तु रक्तारक्त-स्वभावमिति प्रकाशमानस्य भेदस्यापह्नवायोगात् । भेदाभेदाभ्यामशक्यविवेचनमाकारचक्रमिति चेन्न, बाह्यमप्येवमेव । बाह्य-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

यति विज्ञानवादी—विज्ञानस्येति । रक्तारक्तस्वरूपमेकमेव ज्ञानं तच्च न रक्त-त्वारक्तत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गज्ञानात्मना तयोरेनाकलनादित्यर्थः । एकं चेत् कुतो विरुद्धोभयस्वाभाव्यमात्मनो गृह्णीयात् कथं वा तादृशमुत्पद्येतेत्यत आह सिद्धान्ती—नेति । रक्तारक्तस्वभावस्य विरुद्धोभयस्वाभाव्यं स्वयमप्यनुभूयमानं दुरपल्लवमतः किञ्चित् ज्ञानमेक-स्वभावं किञ्चिच्चानेकस्वभावमगत्याऽभ्युपेयमिति शङ्कते—प्रकाशेति । विज्ञानाद्विषयचक्रं भिन्नमभिन्नं वेत्यशक्यविवेचनमिति शङ्कार्थ इति केचित् । एवं किञ्चिद्वस्तु स्वाभाव्यधिकरणं किञ्चिच्च समानाधिकरणमिति न विरोध इति परिहरति—नेति । रक्तात् पटादरक्तः पटो भिन्न एव परन्तु य एव रक्तः स एवारक्त इत्याविद्यकः प्रत्यय इति

न्यायलीलावतीप्रकाशः

इत्याह—विज्ञानस्येति । रक्तज्ञानस्यारक्तज्ञानस्य च मिथो भेदानुभव इत्यर्थः । अभेदे त्विति । रक्तत्वारक्तत्वयोर्ज्ञानात्मकत्वस्य चाभिन्नत्वात् क विरोध इत्यर्थः । रक्तत्वमरक्तत्वं च विरोधि चेत् कथं तदात्मकं विज्ञानमेकम् । अथैकत्र प्रतीतत्वान्न तयोर्विरोधस्तदा बाह्येऽपि समानमेतदित्याह—अभेदेऽपीति । ननु प्रकाशमानभेदस्यापह्नोनुमशक्यत्वाद्भेदे च ग्राह्यलक्षणायोगादभेदे चोक्तविरोधात् विषयचक्रं विज्ञानाद् भेदाभेदाभ्यामशक्यविवेचनमेवेत्याह—प्रकाश्य(श?)मानस्येति । यद्यन्यत्राभेदेन शक्यविवेचनमप्याकारचक्रमशानुभवबलादशक्यविवेचनमभ्युपेयं तदा बाह्यमपि संयोगतदत्यन्ताभाववदभ्युपेयतामनुभवबलादेवेत्याह—बाह्यमपीति । अभ्युपेत्याह—बाह्यस्येति । तथा

स्य भेदेऽप्येकत्वप्रतीतिरविद्यावशादिति चेत्तुल्यं ज्ञानेऽपि । ज्ञानानां भिन्नत्वेऽन्येनाऽन्यस्य वेदनात्(१) कथं रक्तारक्तप्रतीतिरिति चेन्न, अभेदेऽपि कथं रक्तारक्तप्रतीतिरिति तुल्यम् । अभिन्न(२)-भेदावसायोऽविद्यावशादिति चेन्न, अनात्मनो(३) भेदस्याविद्यावशादप्यनुल्लेखात् । उल्लेखे[ऽपि] वाऽनात्मनो भेदस्य(४) पारमार्थिकतापत्तेः । अभिन्नमेवानुभूतमरक्तव्यावृत्त्या रक्तं रक्तव्यावृत्त्या चारक्तमित्युच्यत इति चेन्न, रक्तव्यावृत्तस्यारक्तव्यावृत्ति[ता]नुपपत्तेः । अनुभवबलादेवमिति चेत्तुल्यं संयुक्तस्यासंयोगित्वेऽप्य-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

शङ्कते—बाह्यस्येति । तुल्यमिति । रक्तारक्तप्रकारकमपि ज्ञानं भिन्नमेवाभिन्नत्वेन ज्ञानमाविद्यकमित्यर्थः । ननु भेदे ग्राह्यग्राहकभाव एव नास्ति तथा च भिन्नमेव ज्ञानं कथमभिन्नं प्रथतामिति शङ्कते—ज्ञानानामिति । तर्हि ग्राह्यग्राहकाभेदेऽपि रक्तारक्तस्वाभाव्यमेकस्यैव कथं भवेदित्याह—नेति । ननु रक्तारक्तत्वे विरुद्धे एव न भवतः किन्तु तयोरैक्यमेव, विरोधप्रतिभासस्त्वाविद्यक इति शङ्कते—अभिन्न इति । तर्हि ज्ञानस्यानात्मभेदः कथमविद्यायामपि भासतां त्वन्मते भेदे ग्राह्यग्राहकभावाभावादित्याह—नेति । उल्लेखे वेति । तन्मते यदुल्लिख्यते तत्परमार्थसाद(दे?)वेत्यर्थः । यदेव रक्तं तदेवारक्तं परन्तु व्यावृत्तिभेदाधीनं भेदप्रतिभासनमित्याह—अभिन्नमिति । वस्त्वभेदव्यावृत्त्योरपि न भेद इत्याह—नेति । ननु अनुभवो न पर्यनुयोज्यः, तथा च विरोधम(व?)धूय यदेव रक्तं तदेवारक्तमगत्या अभ्युपेयमित्याह—अनुभवेति । तर्हि य एव संयुक्तः स एवासंयुक्त इति न विरोध इत्याह—तुल्यमिति । संयोगाभावस्यावच्छेदकवृत्त्यभ्युपगमे

न्यायलीलावतीप्रकाशः

च नैकधर्मिणि संयोगतदत्यन्ताभावावित्यर्थः । अभेदेऽपीति । मिथो विरुद्धरक्तत्वाभेदोऽप्येकत्र विरुद्ध इत्यर्थः । अनात्मन इति । अपारमार्थिकभेदेन पारमार्थिकविद्याया अभेदे तस्या अप्यपारमार्थिकतापत्तेः । यद् यत्र प्रकाशते तत्तस्यात्मेति योगाचारस्थितेरित्यर्थः । उल्लेखेति तद्दर्शने उल्लेखस्यैव पारमार्थिकत्वादित्यर्थः । तुल्यमिति । संयोगतदभावयोर-

भेदबुद्धेरन्यथासिद्धत्वादविरोधात्(१) ।

ननु च संयोगस्यैकत्र सदसत्त्वे रक्तारक्तस्वभावत्वेनैव पटोऽवसीयेत(२) न तु कदाचिद्रक्तत्वेनैवेति चेत्, न, रक्तावयवावच्छेदोपाधितिरस्कृतारक्तस्वभावत्वात् । तन्न, संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वादुपाधीनामपि रक्तारक्तस्वभावत्वे तिरस्कारकत्वव्याहतेः(३) । किञ्चाभावस्य स्वप्रतियोगिसमानदेशकालत्वे स्वभावमात्र(४)विरोधादन्योन्याभावत्वप्रसङ्गः । मैवम् । संयोगस्य

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

संयोगस्यापि तथात्वं स्यादित्यप्रत्यक्षता संयोगस्य स्यादिति भावः ।

सर्वरक्ताभिप्रायेणाह—नन्विति । भूयोऽवयवावच्छेदेन महारजनसंयोगात् स्वल्पावयवावच्छेदेन च तदभावात् सर्वरक्तप्रतीतिरित्याह—नेति । संयोगवृत्तौ य उपाधिर्वाच्यस्तत्रापि संयोगो न व्याप्य वर्त्तत इति कथं तेन तदभावस्तिरस्क्रियतामित्याह—तन्नेति । दूषणान्तरमाह—किञ्चेति । अत्यन्ताभावस्यान्योन्याभावलक्षणाक्रान्तत्वादन्योन्याभावत्वमेव स्यादित्यर्थः । अत्रानुभवविरोधः स्यादित्याह—मैव-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नुभवविषयतयैकस्य शेषयितुमशक्यत्वात् तृतीयकोटेरभावात् । अवच्छेदेनाभावस्यान्यथासिद्धौ संयोगस्यापि तथात्वादप्रत्यक्षत्वापत्तेः समानदेशमित्यर्थः ।

सर्वरक्ताभिप्रायेणाह—ननु चेति । रक्तावयवेति । संयोगस्याव्याप्य स्थितौ रक्तत्वारक्तत्वनियमात् । तदप्रतीतिस्तु प्रचुरभागावच्छेदेन रजतद्रव्यसंयोगावच्छेदकोपाधितिरस्कृतत्वादित्यर्थः । संयोगस्येति । अन्यथाऽवच्छेद्यावच्छेदकयोर्विरोधादिति भावः । स्वभावविरोधादिति । संसर्गाभाव-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भवत्येव रक्तारक्तप्रतीतिरत आह—सर्वरक्तेति । अन्यथाऽवच्छेद्येति । न हि पटनिष्ठसंयोगाभावेऽवच्छेद्ये तदवच्छेदकोऽप्यवयवो महारजनसं-

(१) संसर्गस्यासंयोगित्वेऽपीत्यभेदबु० । संयोगस्यासंयो० ।

(२) अवस्थीयते । (३) स्वभावत्वेति रक्तारक्तत्वव्याहतेः ।

(४) स्वभावविरोधित्वाद० । स्वभावविरोधादिति प्रकाशभूतः पाठः ।

स्वाभावेन सह सादेश्यविरोधसाधकमानाभावात् । भावान्तराणां स्वाभाववैदेश्यनियमात् संयोगोऽपि तथेत्यऽवधार्यत इति चेत् , सोऽयं भावजातीयस्य स्वाभाववैदेश्यनियमो व्यभिचारानुपलम्भमात्रेण वा सिद्ध्यति विपर्यये बाधकप्रमाणप्रवृत्तेर्वा । नाद्यः । तस्य नियमानियमसाधारणत्वात्(१) । नापरः(२) । तदभावात् । भावाभावयोः समानदेशकालत्वे भावाभावव्यवहारगोचरत्वं न स्यादिति चेत् , न, न हि वैदेश्यभिन्नकालतानिमित्तो

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

मिति । अनुभूयमानं संयोगस्य स्वाभावसादेश्यं कुतः प्रमाणात् ग्राह्यमित्यर्थः । भावान्तरवैधर्म्यादनुभवोऽप्ययं कूटसाक्षी स्यादित्याह—भावान्तराणामिति । तथा च यो यो भावः स स्वाभावसमानाधिकरण इति व्याप्तिबलात् संयोगोऽपि तथा स्यादिति भावः । एतादृशव्याप्तौ न प्रमाणमित्याह—सोऽयमिति । तस्येति । व्यभिचारानुपलम्भस्येत्यर्थः । पार्थिवत्वलौहलेख्यत्वयोरप्यापाततो व्यभिचारानुपलम्भादिति भावः । तदभावादिति । भावत्वाक्रान्तस्य स्वाभाववैदेश्यसाधकप्रमाणाभावादित्यर्थः । ननु प्रमाणं माऽस्तु तर्क एव विपर्यये बाधकोऽस्तीत्याह—भावाभावयोरिति । यदि संयोगः स्वाभावसमानाधिकरणः स्यात् भावो न स्यात्, संयोगाभावो यदि प्रतियोगिसमानदेशः स्यात् अभावो न स्यादित्यर्थः । विधिमुखप्रत्ययवेद्यत्वनिषेधमुखप्रत्ययवेद्यत्वाभ्यां संयोगतदभावयोर्भावत्वाभावत्वव्यवस्थितौ तर्कमूलभूतव्याप्तौ विपक्षबाधकाभाव इत्याह—न हीति । अनुभवबलात् भावा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्वभावविरोधादित्यर्थः । एतद्बाधकद्वयं किं संयोगतदभावयोर्मनान्तरसिद्धं विरोधमुपजीव्य यद्वैतत्वात् स्वातन्त्र्येण तयोर्विरोधसाधकम् । आद्ये संयोगस्य स्वाभावेति । यद्यपि निरुपाधिसहचारग्रह एव व्याप्तिग्राहक इत्युक्तम् । तदनुकूलतर्काभावे नोपाध्युन्नयनात् तदभावानिश्चय इत्याशयेनाह—विपर्यय इति । न हीति । अन्योन्याभावतत्प्र-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

योग्येवेति । तथा च कथं तिरस्कारकत्वमिति भावः । इत्युक्तमिति ।

भावाभावव्यवहारः, किन्तु भावाभावाकारव्यवहारयोग्यस्वरूप-
निमित्तो घटतदन्योन्याभावयोरिवेत्यतोऽविशेषात् । तस्माद्भा-
वान्तराणां स्वाभावसमानदेशकालत्वविरोधेऽपि संयोगादीनां
स्वभाववैचित्र्यात्समान[देश]कालस्वाभावाविरुद्ध[देश]त्वमव्या-
प्यवृत्तित्वमाख्यायते । न च वस्त्वन्तरासाधारणमिदं रूपं संयो-
गादीनामसम्भावनीयम् । सर्ववस्तूनामसाधारणरूपोच्छेदप्रस-
ङ्गात् । न चैवं रक्तेऽप्यवयवे रक्ताकरक्तप्रतीतिः । तददृश्यभाग-
वृत्तित्वेन संयोगाभावस्याप्रतीतिः । न चैवं स्वप्रतियोगिना सह
समानदेशकालत्वे संयोगाभावस्यान्योन्याभावत्वापत्तेः(१) ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

न्तरवैधर्म्यं संयोगतदभावयोः स्वीकार्यमित्युपसंहरति—तस्मादिति ।
भावान्तरवैधर्म्यादनुभव एव तिरस्क्रियतामित्यत आह—न चेति ।
न नूक्तमवच्छेदकेऽपि संयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वात् न तिरस्कारक-
त्वमित्यत आह—न चैवमिति । अदृश्यभागावच्छेदेन पटे महारजनसंयो-
गाभावसत्त्वेन सर्वरक्ताप्रतीतिरित्यर्थः । अन्योन्याभावत्वमाशङ्क्य
निराकरोति—न चैवमिति । प्रतीतिबलादेव तयोर्भेदसिद्धिरित्यर्थः । पक्षा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तियोगिनोस्तदभावादव्याप्तेश्चेत्यर्थः । तस्मादिति । नन्वेकत्रैकस्यैकदा
भावाभावयोर्विरोधबलात्तत्प्रतीतिर्भ्रम एव कुतो न स्यात् । मैवम् ।
अवच्छेदभेदेन विरोधस्यैवाभावात् । येन प्रकारेणैकत्र धर्मिणि उपसं-
हारात्तयोर्विरोधस्ततोऽन्येनापि प्रकारेण यदि विरोधः स्यात्, तदो-
भयच्छेदप्रसङ्गः । रक्तेऽप्यवयव इति । तत्रापि रजतद्रव्यसंयोगस्याव्या-
प्यवृत्तित्वादित्यर्थः । तददृश्येति । अवयवस्यादृश्यभागे संयोगाभाववृत्ते-
स्तदग्रहात्तदग्रह इत्यर्थः । द्वितीयं पक्षमाशङ्क्य निराकरोति—न चैव-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तथा च न द्वितीयकल्पावकाश इति शेषः । द्वितीयमिति । यद्वैतदेवे

न चेदमिदं(१) नेदमिहेति विलक्षणबोधवेद्यत्वात् । विद्यमानस्यैव

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

न्तरमाह—विद्यमानस्यैवेति । संयोगस्य एकत्र एकदैव पुरुषेणोपलम्भा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मिति । नेदमिति । यद्य (प्या ?) पादा (द ?) ने बाधितत्वमनुकूलमेव तथापि प्रतियोगिसमानदेशकालत्वेनात्यन्ताभावस्यान्योन्याभावत्वापादा (द ?) ने व्याप्यवृत्तित्वमुपाधिरित्यर्थः । वस्तुतः प्रतियोगितावच्छेदकधर्ममारोप्य(२) यत्र निषेधधीः, सोऽन्योन्याभावो यत्र तु प्रतियोगिनमारोप्य तदवगमः सोऽत्यन्ताभाव इत्यादि न्यायद्वितीयाध्यायनिबन्धप्रकाशे व्युत्पादितमस्माभिस्तत्रैव तदनुसन्धेयम् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्यादिकामित्यर्थः । यद्यप्यापादन इति । यद्यप्यापाद्यबाधो व्यतिरेके पक्षधर्मतासम्पादकतया तत्र तर्केऽणु (नु ?) गुणो यत्र तन्मूलभूतव्याप्यविरोधी यथा निर्धूमत्वबाधः, न तु तद्विरोध्यपि केवलपक्षधर्मतायाः पण्डत्वात् । प्रकृते चान्योन्याभावत्वाभावप्राहकेण प्रत्यक्षेण स्वप्रतियोगिसमानदेशकालत्वस्यापि विषयीकरणाद्बाधोऽयं व्यभिचारपर्यवसिततया व्याप्तिविरोध्येवेति नानुगुणस्तथापि व्यभिचारव्यापकोपाधिविरहे व्यभिचार एव न स्यादिति बाधाननुगुणताप्रयोजकव्यभिचारनिर्वाहाय उपाधिरेवाक्तेः । वस्तुतः सत्तर्के सर्वत्र बाधोऽनुगुण एव मूलभूतव्याप्तिविरहहेतुस्तर्काभास एवेति वस्तुगतिस्तथा चान्यसत्तर्कत्वे बाधोऽनुगुणो भवेदिति तर्काभासताप्रतिपादनायोपाधिरुपन्यस्तं इति रहस्यम् ।

ननु स्वप्रतियोगिसमानदेशकालत्वमेवान्योन्याभावलक्षणं तत्रास्त्येवेति व्याप्यवृत्तित्वोपाधेरप्रयोजकत्वमित्यत आह—वस्तुतः इति । तथा च नोक्तं तल्लक्षणमपि त्विदानीयुज्य (मुच्य ?) मानमिति भावः । प्रतियोगितावच्छेदकमिति । नन्वन्योन्याभावस्थलेऽपि प्रतियोग्यविरोध्यः, अन्यथा आरोप्य निषिध्यत इति सिद्धान्तव्याकोपात् । इयांस्तु विशेषो यदेकत्र तादात्म्येन प्रतियोग्यारोप्योऽपरत्र संयोगादिना संसर्गेणेति चेन्न, तादात्म्येन प्रतियोगिनमारोप्य संयोगा-

वा संयोगस्योपलम्भानुपलम्भाव्याप्यवृत्तित्वम् । ननु किं देशभे-
देनोपलम्भानुपलम्भौ कालभेदेन पुरुषभेदेन वा । नाद्यः । अभि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

नुपलम्भावेवाप्यवृत्तित्वमित्यर्थः । एतदेव विकल्प्य निष्टङ्कयति—
नन्विति । अभिन्नदेशत्वात् यत्रैव देशे कपिसंयोग उपलभ्यते तत्रैव नोप-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नन्ववच्छेदकस्यावयविनोऽर्थान्तरत्वे तत्र संयोगस्य वृत्त्यवृ-
त्तिभ्यामवयविनि वृत्त्यवृत्तिविरोधे न कश्चिदुपयोगोऽनर्थान्तरत्वे च
तदवयव एव तयोर्विरोधः । अत्राहुः । संयोगस्यावयविनि समवायेऽ
प्यवयवावच्छेदप्रतीतिबलात् कस्मिंश्चिदवयवे तस्याधारताऽस्ति
न तु सर्वत्रेत्यव्याप्यवृत्तित्वार्थः । यद्वाऽवयवसंयोग एवोपलभ्यमा-
नेऽवयविनि संयोग उपलभ्यते । यत्र त्ववयवे संयोगाभावस्तस्मिन्नु-
पलभ्यमानेऽप्यवयविनि स नोपलभ्यत इत्यव्याप्यवृत्तित्वार्थः । अथ वा
पूर्वापरितोषेणाह—विद्यमानस्यैवेति । अभिन्नदेशत्वादिति । संयोगतदत्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

दिति च क्रमेण तदुभयनिर्वचनात् । न चैवं सम्प्रदायमताभेदः ।
तत्र हि संसर्गादेरारोप्यत्वमित्युक्तम् । तच्चायुक्तम् । विशेषणस्यैवा-
रोप्यत्वादिहेतुसंसर्गादेरारोप्यसम्बन्धत्वमित्यभिधानात् । न च
प्रतीतिविशेषजन्यत्वमवच्छेदरूपापरिचये दुर्ग्रहं तत्परिचयश्च प्रतीति-
विषयविशेषाप्रतीतावश्यक इति वाच्यम्, अभावाभावत्वतदत्यन्ता-
भावत्वयोरेव विषयतानवच्छेदीकभूयावच्छेदकत्वात् । न च तदेव ल-
क्षणमस्तु एतस्याप्यदुष्टत्वात् । वस्तुतः स्वरूपसम्बन्धविशेष एवा-
नुभवसाक्षिकस्तयोर्भेदक इत्यभावविशेष एव विषयीभूयावच्छेदकः ।
अत एव धर्मात्यन्ताभावधर्म्यन्योन्याभावयोर्द्वयोरभेद एव । घटत्व-
स्य पटा (घटत्वा ?) त्यन्ताभावात्यन्ताभावात्मकतया घटान्योन्या-
भावस्यापि घटत्वात्यन्ताभावात्मकत्वात् परस्परविरहरूपताया अ-
त्यन्ताभावस्थले दृष्टत्वादिति मतमपास्तम् । प्रतीतिवैचित्र्येण भेदा-
दित्यन्यत्र विस्तरः ।

अवयविनि इति पञ्चम्यन्तम् । विरोधोपनीहारे ('विरोधे' विरो-
धपरीहारः ?) 'समवायेऽपि' व्याप्त्या समवायेऽपीत्यर्थः । आधारतास्ती-
ति । अवच्छेदकतासम्बन्धेनेति शेषः । यत्र त्विति । तस्मिन्नुपलभ्य-

न्नदेशत्वात् । नापरौ । रूपादीनामव्याप्यवृत्तित्वापत्तेः ।
देशकालपुरुषाभेदेन पुनरेकस्य वस्तुन उपलम्भानुपलम्भौ
विरोधादेवानुपपन्नौ । मैवम् । एकदा तावदुपलम्भानुपलम्भौ
भिन्नेष्वेवावयवेषु न त्ववयविनि । अत एव विरोधात्कालभेदेन

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

लभ्येतापीत्यर्थः । कालभेदपुरुषभेदाभ्यामुपलम्भानुपलम्भौ रूपादिसा
धारणाविति तेषामव्याप्यवृत्तित्वं स्यादित्याह—रूपादीनामिति । एकदेति ।
भिन्नभिन्नावच्छेदेन उपलम्भानुपलम्भावेकदाऽपीत्यर्थः । भिन्नेष्वेवावयव-
ष्विति । भिन्नावयवावच्छेदेनैवेत्यर्थः । न त्ववयविनीति । न त्वनवच्छि-
न्न एवावयविनीत्यर्थः । अत एवेति । न हि समानविषययोरुपलम्भानु-
पलम्भयोरेकत्रावयविनि एकदा सम्भव इत्यर्थः । नन्विन्द्रियसंयुक्ते
रक्ते पटे कालान्तरेऽपि संयोगानुपलम्भः कथं स्यादित्यत आह—काल-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

न्ताभावयोर्भिन्नदेशत्वे तु व्याप्यवृत्तिरूपादितुल्यत्वम् । अथैकत्र देशे-
ऽवच्छेददेशभेदेन भिन्नदेशत्वं तदा प्रागुक्तपक्षाभ्युपगम इति भावः ।
एकदेति । यद्यप्येतद्व्याप्यवृत्तिरूपादिसाधारणं देशभेदेन तत्राप्युप-
लम्भानुपलम्भात् तथापि यज्जातीयं किञ्चिदवयवनिष्ठतयोपलभ्यमा-
नं सत्किञ्चिद्योग्यावयवनिष्ठतयाऽनुपलभ्यमानमवयविवृत्ति तज्जा-
तीयमव्याप्यवृत्तीति सम्प्रदायः(१) । 'अत एव' पूर्वोक्तादेवेत्यर्थः । काल-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

मानोऽपि नोपपद्यत इत्यर्थः । वस्तुतोऽवच्छेकस्यार्थान्तरत्वेऽपि त-
दवच्छेदेन भावाभावयोरभावबलाद्विरोध एव नेति पूर्वोक्तमव्याप्य-
वृत्तित्वमुपपद्यत इत्येव रहस्यम् । (अवयविसंयोगग्रहस्य ?) अव-
यवसंयोगग्रहानियमे त्रसरेणुसंयोगो न प्रत्यक्षः स्यादित्यरुचिराह—
अथेति । यद्यप्येतदिति । न हि या रूपव्यक्तिरेकतन्तौ सैवा-
परतन्तावपीति भावः । अतीन्द्रियसंयोगसाधारण्यार्थमाह—
यज्जातीयमिति । चित्राचित्रतन्त्वारब्धे पटे विद्यमानं चित्रं रूपम् । न च
तज्जातीयमव्याप्यवृत्तीति व्यवहियत इत्यपरितोषादाह सम्प्रदाय-
विद इति । तज्जातीयमिति । न चेदं रूपादावतिप्रसक्तं किञ्चिदवयववृ-

तु संयोगानुपलम्भः । तन्निरूपकस्य महारजनादेः संयोगिनोऽ-
निरूपणात् । कुतः पुनः पटनिरूपणेऽपि महारजनाद्यनिरूप-
णम् । पटस्य भूरिदेशव्यापकत्वेनानावृत्तत्वेनेन्द्रियसन्निकर्षेऽपि
महारजनादेरिन्द्रियासन्निकर्षात् । कुतस्तर्हि पटोऽरक्त इति
प्रतीतिरिति चेत् न कुतश्चित् । न हि यत्र संयोगः प्रतीयते,
तत्रैव तदैव तदभावः प्रत्येतुं शक्यते(१) । पटोऽरक्त इति
व्यपदेशस्तर्हि कथम् । अवयववर्तिना रागाभावेन परम्परासम्ब-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

भेदेन त्विति । रक्तभागस्यारक्तभागेन तिरोधानादनुपलम्भ इति
समुदायार्थः । अवयविन्युपलभ्यमानेऽपि यज्जातीयमवयवविग्राहकेन्द्रि-
यग्राह्यं सन्नोपलभ्यते तज्जातीयमव्याप्यवृत्तीति भावः ।

ननु महारजनसंयोगाभावश्चेन्न पटनिष्ठस्तदा पटोऽरक्त इति
कथमर्द्धरक्ते पटे स्यादित्याह—कुत इति । पटे महारजनसंयोगाभा-
वाभावेऽपि तदवयववृत्तिना संयोगाभावेन परम्परासम्बन्धेन प्रती-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भेदेन त्विति । आवृत्तरक्तार्द्धभागेऽवयविनि महारजनादेशवृत्तित्वे-
न तत्संयोगस्यानुपलम्भ इत्यर्थः । यज्जातीयावयविन्युपलभ्यमान-
कालान्तरे आश्रयान्तरस्येन्द्रियासन्निकर्षान्नोपलभ्यते तज्जातीय-
मव्याप्यवृत्ति, रूपादि तु नैवमिति भावः । इन्द्रियासन्निकर्षादित्यत्रा-
वृत्तत्वेनेति शेषः । कुतस्तर्हि । अर्द्धरक्ताभिप्राये द्रष्टव्यम् । न हीति ।
किन्तु तदवयवेष्विति शेषः । पटोऽरक्त इति । पटे महारजनसंयोगा-
भावादित्यर्थः । अवयववर्तिनेति । एतच्चाभ्युपगममादः । वस्तुतस्तु रक्तः
पट एव नास्ति किन्त्वत्र प्रदेशे न रक्त इति । तथा चावयवेष्ववय-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

चित्त्वे सति किञ्चिदवयवावृत्तित्वस्य विशेषणत्वेऽपि चित्राचित्रा-
वयवारब्धपटनिष्ठचित्ररूपेऽपि प्रसक्तमिति वाच्यम्, आश्रयान्तर-
स्येत्यत्र एकस्वाश्रयभिन्नस्वाश्रयस्येत्यर्थात् । न च चित्ररूपं
तथाऽव्यासज्यवृत्तित्वात् ।

न्येन तद्व्यपदेशात् । न चावयवसंयोगेनैव संयुक्तप्रत्ययोपपत्तौ
संयोगोऽप्यवयविनि नास्तीति वाच्यम्, सर्वत्रावयविनि संयोगो-
च्छेदे संयुक्तप्रत्ययस्यैवोच्छेदप्रसङ्गात् । कारणसंयोगस्य कार्य-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तिरियमुपपद्यत इत्यर्थः । ननु संयोगोऽवयविनि न स्यादित्याह—
न चेति । संयोगस्यावयवमात्रविश्रान्तताकल्पने तस्य परमाणुवृत्तिता-
पत्तावतीन्द्रियत्वं स्यात्तथा च तदभावो न गृह्येतेति प्रतियोग्यनुप-
लम्भादित्याह—सर्वत्रेति । किञ्च परमाणुपर्यन्तं संयोगस्य स्वी-
कारेऽपि पुनरवयवविपर्यन्तं संयोगः स्यादेवेत्याह—कारणेति । ननु
संयोगाभावेऽपि रीतिरियं तुल्यैव अवयवसंयोगिनाऽप्यवयविनोऽसं-
योगादिति चेन्न, संयोगासिद्धौ तदभावस्याऽप्यसिद्धेः । सिद्धौ वो-
क्तप्रकाराभ्यामेव प्रतीत्युपपत्तेरिति भावः । अवयववृत्तिना स्वा-
भावेन अवयविनि सादेश्यव्यपदेशविषयत्वं संयोगस्याव्याप्यवृत्ति-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

वसंयोगाभावः प्रतीयते न त्ववयविनि । सर्वत्रेति । सर्वत्रावयविन्य-
वयवसंयोगेनान्यथासिद्धौ परमाणुवृत्तिसंयोगस्यातीन्द्रियत्वात् स-
र्वत्र संयोगसाक्षात्काराभावप्रसङ्ग इत्यर्थः । न च त्रसरेणोरवयवा-
वच्छेदाग्रहात्तत्र न तदवच्छेदेनान्यथासिद्धिः, तत्रापि दिगुपाधेरेवा-
वच्छेदकत्वसम्भवात् । कारणसंयोगस्येति । तत्रापि परमाणुमात्रेऽपि संयो-
गाभ्युपगमेऽवश्यमवयविनि संयोग इति भावः । यद्यपि कारणासंयो-
गिनाऽवश्यं कार्यासंयुक्तेन भवितव्यम्, इत्यपि नियम एव । तथापि
संयोगसाधने यदि कारणसंयोगिना न कार्यं संयुज्येत तदा कार्य-
कारणयोर्मिथो युतसिद्धिप्रसङ्गोऽनूकूलस्तर्कः । न च संयोगाभाव-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

केचित्तु अवच्छेदभेदेन भावाभावयोरविरोध एवेति पूर्वोक्त
एव सर्वतात्पर्यमिति वदन्ति । तत्रापि दिगिति । उपहिता-
या दिश इत्यर्थः । उपाधेः सूर्यसंयोगात्मकतया तत्र संयो-
गाभावात् । यद्यपि दिशोऽप्यतीन्द्रियत्वमिति तद्दोषतादव-
स्थं तथाप्यालोकस्थस्यैव त्रसरेणोर्ग्रहात्तस्यैवावच्छेदकत्वमिति

संयोगोपार्जनानियमाच्च । तस्मादवयववर्तिना संयोगाभावेनाव-
यविनि संयोगस्य सादेश्यव्यपदेशविषयत्वमेवाव्याप्यवृत्तित्वम् ।

नन्वेवं देशान्तरोच्चरितस्यापि शब्दस्येहस्थेन ग्रहणं स्यात् ।
न । एतच्छ्रोत्रेण तस्याप्राप्तेः । कर्णशङ्कुलीतत्संयोगयोरेकत-
रस्य श्रोत्रत्वे अत्रोच्चारितस्यापि शब्दस्याग्रहणम् । ताभ्याम-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्वमिति पक्षान्तरमुपसंहारव्याजेनाह—तस्मादिति । शब्दबुद्ध्यादीनां
स्वाभावसादेश्यमेवाव्याप्यवृत्तिरन्वमित्यवसेयम् ।

ननु संयोगश्चेद् व्याप्यवृत्तिरेव तदा कचिदभिहतायां भेर्यां सर्वत्र
शब्दोपलम्भः स्यात् विभुकार्याणामसमवायिकारणावच्छेनोत्पादा-
दित्याह—नन्विति । गूढाभिसन्धिराह—एतदिति । ताभ्यामिति । सम-
वायप्रत्यासत्त्या शब्दग्रहस्तयोः शब्दसमवायाभावादित्यर्थः । आश-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

साधनेऽपि तयोर्युतसिद्धापत्तिस्तर्कस्तर्हि सर्वथाऽवयविनि संयो-
गाभावादव्याप्यवृत्तित्वविरोधात् । उपसंहारव्याजेनाव्याप्यवृत्ति-
तायां परिभाषान्तरमाह—तस्मादिति ।

नन्वेवमिति । शब्दासमवायिकारणस्य भेर्याकाशसंयोगस्य व्या-
प्यवृत्तित्वाद्विभुविशेषगुणानां चासमवायिकारणावच्छिन्नेऽवश्य-
मुत्पन्ने देशान्तरीयशब्दस्य देशान्तरस्थेन पुरुषेण ग्रहप्रसङ्ग
इत्यर्थः । एतच्छ्रोत्रेणेति । श्रोत्रस्य च प्राप्यकारित्वादित्यर्थः । ताभ्यामिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तात्पर्यम् । तर्हीति । यदि यत्किञ्चित्कारणसंयोगिना कार्यं न संयु-
ज्यत इति मतं तदाऽवयविनि संयोगो न स्यादेवेत्यव्याप्यवृत्तिता-
ऽनुभवो विरुध्येत सकलकारणासंयोगः (गि ?) ना च कार्यासं-
योग इष्ट एवे (ति ?) भावः । यद्यपि यत्किञ्चित्कारणासंयोगिना
कार्यासंयोगनियमेऽपि सकलकारणसंयोग्याकाशादिना संयोगो-
ऽविरुद्ध एव तथाप्यङ्गुलीसंयुक्ते वृक्षे शरीरसंयोगानुभवो विरुध्येते-
ति तात्पर्यम् । उपसंहारव्याजेनेति । केचित्तु ईश्वरविशेषगुणभिन्नत्वे स-
ति मूर्त्तवृत्त्येकवृत्त्यवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वमेवाव्याप्य-

सम्बन्धात् । नभसस्तु श्रोत्रत्वे तस्यापि ग्रहणम् , श्रोत्रप्राप्तेर-
विशेषादिति चेत् , न, एतद्देशवासिपुरुषं प्रति विशिष्टादृष्टप्र-
सूतकर्णशङ्कुलीभेदस्य तत्संयोगभेदस्य वा शब्दविशेषोपलम्भ
एव सहकारित्वाभ्युपगमात् । सैव तर्हि कर्णशङ्कुली अत्र स्थित-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

यमुद्घाटयति—एतद्देशेति । विशिष्टादृष्टोपगृहीतकर्णशङ्कुल्यवच्छिन्न-
भोभागस्य श्रोत्रत्वं तदवच्छिन्न एव देशे यः शब्द उत्पद्यते स गृह्य-
ते नान्यः शब्दासमवायिकारणसंयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वेन शब्द
एव नियतदेशे कथमिति चेत् , असमवायिकारणसत्त्वेऽपि निमित्त-
वायववच्छेदेन तदुपपत्तेः शब्दोपलम्भानुपलम्भनैयत्येन तथैव
कल्पनात् । गच्छन् वायुः स्वदेशे शब्दमुत्पादयति । अत
एव कोष्ठ्यस्य वायोरेवाधः कण्ठादिदेशसंयोगात् कण्ठ्यादिवर्ण-
निष्पत्तिः । सैवेति । देशान्तरोत्पन्नशब्दसन्निति (संविति?) तत् पुरुष-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

कर्णशङ्कुलीतत्संयोगाभ्यामित्यर्थः । शब्दस्य च तदसमवेतत्वात् ।
समवायेन शब्दग्रहणादिति भावः । नभसोऽपि श्रोत्रत्वेऽपि निमित्त-
वैचित्र्यान्न सर्वशब्दोपलम्भप्रसङ्ग इत्याह—एतद्देशेति । शब्दविशेषोपल-
म्भ इति । सन्निधानोच्चरितशब्दविशेषोपलम्भ इत्यर्थः । एतच्चाव-
श्यं वाच्यमन्यथा संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वेऽपि प्रत्यासत्तिसत्त्वात्स-
र्वशब्दग्रहप्रसङ्ग इत्यर्थः । न च कर्णशङ्कुल्यवच्छेदेन देशान्तरो-
च्चरितशब्दस्य नोत्पत्तिरिति वाच्यम् , अवच्छेदो ह्याकाशा-
द्विभ्रमभिन्नं वा । आद्ये न तत्र शब्दसमवायः । अन्त्ये न कश्चिद्
विशेषः । इत्याहुः । वस्तुतो यदवच्छेदेन कर्णशङ्कुलीसंयोग आकाशे
तत्परिचिततत्संयोगात्तदवच्छेदकानवच्छिन्न आकाशः श्रोत्रं तत्-
समवेतः शब्दो गृह्यते । अथ वा कर्णशङ्कुलीसंयोगावच्छेद-
कावच्छिन्ने आकाशे वर्तमानः शब्दो गृह्यते । तस्यावच्छेदकतया
देशोऽधिकरणं समवायित्वेनाकाशः । तथा च कर्णशङ्कुली-
संयोगावच्छेदकदेशवृत्तिः शब्दो गृह्यते, न तदनवच्छेदकदे-
शवृत्तिरिति वयम्(?) । सैवेति । देशान्तरस्थितैवेत्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वृत्तित्वमित्याहुः । वस्तुत इति । यद्यपि संयोगस्य व्या (प्य?) वृत्ति-

पुरुषस्य तच्छब्दोपलम्भे सहकारिभूताऽस्त्विति चेत्, न, तस्या
एतत्पुरुषादृष्टानुपगृहीतत्वादिति मूकीभव । [इति] संयोगः ।

विभागः संयोगप्रध्वंसोऽस्त्विति चेत्, न, संयोगवदुक्तो-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

कर्णशङ्कुलीत्यर्थः । तस्या इति । परकीयकर्णशङ्कुल्याः परकीयादृ-
ष्टाद्यदितत्वादित्यर्थः ।

स्वजनककर्मोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिरवृत्तिगुणत्वसा-
क्षाद्याप्यजातित्वं विभागत्वमिति लक्षणम् । संयोगत्वं द्विष्टमात्र-
वृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिभिन्नं जातित्वात् गोत्ववत् प्रमेयत्वा-
द्वा घटवदिति प्रमाणं विभागे स्फुटमिति संक्षेपतस्तन्निरूपयितुं
पूर्वपक्षयति—विभाग इति । संयोगात्यन्ताभावान्योऽन्याभावावतिप्रस-
क्ताविति संयोगध्वंस इत्युक्तम् । संयोगवदिति । यथा सन्नित्यबाधित-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तस्या इति । अदृष्टोपग्रहश्च कर्णशङ्कुल्या (म ?) वश्यमन्यथा रोगा-
दिकं विना वाधिर्यानुपपत्तेरिति भावः ।

यदि संयोगाभावं (वा?) विभागः स्यात्तदा गुणादावपि विभ-
क्तधीः स्यात्तदुक्तं संयोगप्रध्वंस इति । विभागस्योत्तरदेशसंयोगनाश-
तथा क्षणत्रयमात्रस्थायित्वात्तदुत्तरक्षणे विभक्तप्रतीतेः संयोगध्वंसा-
वलम्बनत्वेन त्वयाऽप्यनुमतत्वादिति भावः । स च यद्यप्येकस्मिन्
संयोगे नष्टे संयोगान्तरसत्त्वेऽप्यस्ति यावदुत्पन्नसंयोगध्वंसश्चैकमात्र-
संयोगनाशे न सम्भवति तथापि संयोगसमानकालीनसंयोगध्वंस-
उत्पन्नसंयोगत्वावच्छिन्नसंयोगप्रतियोगिको ध्वंसो वा विभागः । न त्वे-
वमेकतरसंयोगिनाशेऽपि एकस्मिंस्तत्र विभक्तधीः स्यात्तत्रापि संयोग-
नाशात् । न च द्वौ संयोगिनौ नष्टसंयोगौ विभक्तधीविषयः प्रमेयाधि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्वे आकाशमेव तत्परिचितम्, असमवायिकारणानुरोधाच्च सर्व-
शब्दस्यापि व्याप्यवृत्तित्वमतः सर्वशब्दोपलम्भस्तदवस्थ एवेति
प्रकारद्वयमप्येतदयुक्तम् । तथापि पूर्वोक्तरीत्या शब्दस्याव्याप्यवृ-
त्तित्वमेव व्याप्यवृत्तिताभिधानं चैकदेशिमतेनेति तात्पर्यम् ।

उत्पन्नेति । उत्पन्नतदुभयप्रतियोगिकसंयोगत्वावच्छिन्नध्वंस इत्य-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

प्रत्ययात् संयोगसिद्धिस्तथा विभागस्यापि यथा शब्दासमवायिका-
रणतया संयोगसिद्धिस्तथा विभागस्यापि सिद्धिरित्यर्थः । किञ्च
यदा अवयविकर्मणा गुणपदेवाङ्गुरीतरुसंयोगहस्ततरुसंयोगशरी-
रतरुसंयोगा उत्पन्नास्तत्राङ्गुलीमात्रोत्पन्नेन कर्मणा अङ्गुरीतरुवि-
भागात् विभागपरम्परयैव हस्ततरुसंयोगपरम्परानाशाय अवश्यं

न्यायलीलावतीप्रकाशः

क्याभावात् । न च द्वित्वमेवाधिकम् । विशेषणद्वित्वैकत्वयोर्विशिष्ट-
प्रत्ययाविशेषाद्दण्डी पुरुष इत्यत्र तथा दर्शनात् । मैवम् । स्वप्रति-
योग्यधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिनो द्रव्यध्वंसाजन्यस्य वा संयो-
गध्वंसस्य विभक्तप्रत्ययालम्बनत्वात् । प्रमेयाधिक्यसम्भवाद्विभा-
गः । (स ?) न्नित्यबाधितबुद्धिवेद्यत्वाच्च शब्दासंयोगाजन्यशब्दा-
समवायिकारणत्वाच्च । विभागस्य गुणत्वमभिप्रेत्याह—संयोगवदिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

र्थः । एतच्च सामान्यध्वंसस्वीकारपक्षे तदस्वीकारे तु यावदुत्पन्न-
तदुभयप्रतियोगिकसंयोगध्वंसमादाय तथेति ध्येयम् । यावत्पदं
चाशेषपरम् । विशेषणेति । संयोगनाशात्मकविभागस्य तत्र प्रयोजक-
त्वादाश्रयद्वित्वैकत्वयोरप्रयोजकत्वादिनि भावः । न चाश्रयनाशज-
न्यसंयोगध्वंसस्य कथं नष्टत्यन्ताभावः । पूर्वं प्रतियोगिसत्त्वादग्रे
चाश्रयस्यैवाभावादत आह—द्रव्येति । यद्यप्येतदुभयमप्ययुक्तं तत्र सं-
योगिद्वयसत्तायामेव संयोगध्वंसो जातस्तदनन्तरं चैकः संयोगी न-
ष्टस्तत्रापरत्र च विभक्तप्रत्ययतादवस्थात् तथापि यावत्प्रतियोगि-
स्वाश्रयसमानकालीनयावदुत्पन्नसमानाधिकरणसंयोगध्वंसस्य त-
थात्वे तात्पर्यम् । एतेन द्रव्यपदं प्रतियोग्याश्रयद्रव्यपरमेव वाच्यम् ।
अन्यथा प्रतिबन्धकद्रव्यध्वंसजन्यसंयोगध्वंसस्थलेऽव्याप्तेः । तथा च
परमाणुविभागेऽप्रसिद्धिरिति परास्तम् । ननु सद्बुद्धरेवाबाधित-
त्वं भावत्वसिद्धिमन्तरेणासिद्धं तत्र हि कश्च हेतुरन्धकारादौ व्यभि-
चारीत्यरुचेराह—शब्देति । शब्दसंयोगाजन्यं शब्दं पक्षीकृत्य गुणा-
समवायिकारणकत्वं शब्दत्वेन साधनीयमिति भावः । यद्वा शब्दसं-
योगाजन्यशब्दासमवायिकारणं पक्षीकृत्य शब्दासमवायिकारणत्वेन

त्तरत्वात् पल्लवः प्रक्रियायामित्यलम् । इति विभागः (१) ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

विभागोऽङ्गीकर्त्तव्य इति भावः । अत्र सङ्क्षेपे हेतुमाह—पल्लव इति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

यत्र संयोगध्वंसानन्तरमाश्रयो नष्टः, तत्राश्रयान्तरव्यङ्ग्यत्वात् ध्वंसधीरस्ति । न चात्र विभक्तप्रत्ययः । यद्वा घटात्पटो विभक्त इत्यादिप्रतीतेर्न च ध्वंसेनान्यथोपपत्तेः, ध्वंसस्य प्रतियोगिनिरूप्यत्वात्; विभागस्य चावधिनिरूप्यत्वात् । न च संयोगाभाव एव विभागप्रत्ययः कथमन्यथा हिमवद्विन्ध्यो विभक्ताविति धीरिति वाच्यम्, विभागपदस्य नानार्थत्वात् । किञ्च यत्रावयवावयविनोः कर्मणा युगपदेव संयोगो जनितः पश्चाच्चावयवकर्मणा विभागजविभागः परम्परया संयोगनाशस्तत्र संयोगनाशकतया विभागो मन्तव्यः । तत्र न हि अवयवकर्मणा तन्नाशः, व्यधिकरणत्वात् । नाऽप्यवयवसंयोगनाशेनैवावयविनि संयोगनाशः, अवयवसंयोगनाशस्यावयविसंयोगाजनकत्वादकारणनाशस्याकार्यानाशकत्वादित्यभिसन्धिः । पल्लव इति । सा च प्रक्रिया परिच्छेदे निरूपणीयेति भावः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

गुणत्वमनुमेयम् । शब्दपदं चात्र कर्मणि व्यभिचारवारणायेति तात्पर्यम् । ननु निमित्तकारणत्वेनावश्यं स्वीकृतो वायुसंयोग एवासमवायिकारणमस्तु संयोगजविभागजयोः परस्परं वैजात्यं च सामग्रीवैचित्र्यादेव । तच्च निमित्तकारणत्वेऽपि विभागस्याक्षतमित्यरुचेराह—यत्र संयोगेति । इदं च यथाश्रुतमभिप्रेत्य यदि तु यावत्स्वाश्रयसमानकालीनो यावदुत्पन्नसमानाधिकरणसंयोगध्वंसो विभाग इति पूर्वनिरुक्ते ग्रन्थस्य तात्पर्यं तदा नेदं दूषणमित्यरुचेराह—यद्वेति । नानार्थत्वे गौरवमित्यरुचेराह—किञ्चेति । तथा च प्रामाणिकं गौरवमिति भावः । अवयवसंयोगनाशस्य समानाधिकरणतया नाशकत्वं भवेदत आह—नापीति । अकारणेति । विभागस्य च समानाधिकरणविरोधिगुणत्वेन नाशकत्वासम्भवादिति भावः ।

(१) व्यामित्यर्थे विभागः ।

कथं पुनः परत्वापरत्वे । [संयुक्त] संयोगाल्पीयस्त्वभूयस्त्वयोरेव
तद्व्यवहारहेतुत्वात् । अनुमेयात्प्रचुरतरातीततपनपरिस्पन्दावच्छे-
दादेर्विलक्षणे एव प्रत्यक्ष(१)प्रतिभासिनी परत्वापरत्वे ।
तथाऽन्यत्रानुमान(२)मिति चेन्न, चिरक्षिप्रादेरपि बहिर्भावा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

कथमिति । दिक्कृतपरत्वापरत्वयोरुत्पादार्थं संयुक्तसंयोगभूय-
स्त्वधीस्तदल्पीयस्त्वधीश्च त्वया निमित्तकारणत्वेनाभ्युपेया । तथा च
तत एव तद्धारद्वारा (तद्व्यवहारोप ?) पक्षौ किं ताभ्यामित्यर्थः ।
ननु कालिकपरत्वापरत्ववद् दैशिके अपि स्यातां न हि तत्र * *
पिण्डयोः प्रत्यक्ष एवानुभूयमाने परत्वापरत्वे अतीन्द्रियप्रचुरतरा-
तीततपनपरिस्पन्दावच्छेदेनान्यथा साध्यितुं शक्येते इति शङ्कते—
अनुमेयेति । तथान्यत्रेति । तद्वद्वृष्टान्तेन दिक्कृते अपि परत्वापरत्वे अनु-
मेये इत्यर्थः । दृष्टान्तीभूते परत्वापरत्वे चेदङ्गीकर्त्तव्ये तदा चिरक्षि-
प्रादिकमपि गुणान्तरमङ्गीक्रियतामित्याह—चिरक्षिप्रादेरिति । तर्हि
न्यायलीलावतीप्रकाशः

दिक्कृते परत्वापरत्वे आक्षिपति—कथमिति । संयुक्तेति । परत्वापर-
त्वोत्पत्तावपि तद्वाचरोपेक्षाबुद्धेर्हेतुत्वेन तस्यावश्यापेक्षणीयत्वादि-
ति भावः । कालकृतपरापरव्यवहारस्य परत्वापरत्वव्यवहारहेतुत्वा-
त्तद्वद्वृष्टान्तेन दिक्कृतस्यापि तस्य तद्वेतुकत्वं साध्यमिति अभिप्रे-
त्य परत्वापरत्वे साधयति—अनुमेयादिति । परापरबुद्धेरध्यक्षायाः सूर्य-
क्रियाभूयस्त्वादिनाऽतीन्द्रियेणानिर्वाहात्तदर्थमध्यक्षे परत्वापरत्वे स्वी-
कार्ये इत्यर्थः । परिस्पन्दावच्छेदादेरिति । आदिपदेनालपरतसूर्यपरिस्पन्द-
स्यापरहेतोः संग्रहः । अन्यत्रापीति । दिक्कृतपरापरव्यवहारेऽप्यित्यर्थः ।
विप्रतिपन्नं प्रति संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वभूयस्त्वातिरिक्तयोः परत्वा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

संयुक्तेत्यग्रिमग्रन्थानुरोधादाह—दिक्कृत इति । एवं सति कालिकप-
रत्वादिसाधनमर्थान्तरमत आह—कालकृतेति । ननु प्रत्यक्षसिद्धे दैशि-
कपरत्वादौ किमित्यनुमानव्यवस्थाप्यत्वमुच्यत इत्यत आह—विप्रतिप-

पक्षेः । ततः परापरधीरप्यनध्यक्षैवाभ्यासपाटवाद्यायुर्वतीति प्रत्य-
यवदाभासते ।

ननु भिन्नदिगवस्थितयोर्योजनतदद्धान्तरितत्वे दूरादूरबु-
द्धावपि परापरव्यवहाराभावेनातिरिक्तनिमित्तत्वमस्तु । तत्रापि
परापरादिव्यवहारोऽस्तीति चेन्न, मध्यव्यवहार [स्यापि] प्रस-
ङ्गात् । उभयापेक्षसंयुक्तसंयोगालपीयस्त्वज्ञानजन्यमुभयापेक्षमपर-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तयोः प्रत्यक्षप्रतिभासः कथमित्यत आह—तत इति । चिरातीततप-
नपरिस्पन्दावच्छेद एवाभ्यासदशापन्नवलिपलितादिलिङ्गानुमेयस्त-
दा भासत इत्यर्थः । ननु यदि संयुक्तसंयोगभूयस्त्वालपीयस्त्वनिब-
(न्ध ?) नश्चेद्विकृतपरापरव्यवहारस्तदा भिन्नदिगवस्थितयोरपि
स्यादिति शङ्कते—नन्विति । ‘अतिरिक्तनिमित्तत्वं’ परत्वापरत्व-
निमित्तत्वम् । अत्रेष्टापत्तिमाशङ्कते—तत्रापीति । मध्यताव्यवहारेऽपि
इष्टापत्तिमाशङ्क्याह—उभयापेक्षेति । यदेवापरत्वाधिकरणं तत्र मध्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

परत्वयोर्व्यवस्थापनमशक्यं प्रत्यक्षसिद्धसंयुक्तसंयोगालपीयस्त्वभू-
यस्त्वाभ्यामेव परत्वापरत्वव्यवहारोपपत्तेरिति भावः । काल-
कृतपरत्वापरत्वगोचरं प्रत्यक्षसिद्धमित्याह—चिरक्षिप्रिति । तस्या-
पि प्रत्यक्षगुणान्तरतापत्तेरित्यर्थः । प्रत्यक्षसिद्धिं स्फुटयति—तत
इति । ननु परापरव्यवहारो न संयुक्तसंयोगालपीयस्त्वभूयस्त्वादिधीहे-
तुः तत्सत्त्वेऽपि तदभावादित्याह—भिन्नेति । अतिरिक्तेति । तदेव परत्वम-
परत्वं चेति भावः । मध्येति । परादिव्यवहारस्य तन्नियतत्वादित्यर्थः ।
नियममेवोपपादयति—उभयेति । संयुक्तसंयोगभूयस्त्वस्याविशेषादि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

नमिति । तथा च विप्रतिपन्नं प्रति प्रत्यक्षत्वमन्यथाशङ्काकलङ्कितत्वे-
नासाधकमित्यनुमानमुच्यत इति भावः । अशक्यमिति । प्रत्यक्षेणेति
शेषः । प्रत्यक्षेति । कालिके तु प्रत्यक्षमेव मानम् । अतीन्द्रियेण (र ?)
विकर्मणा तदनुपपत्तेरिति भावः । उभयेतीति । ययोरेव यदन्तरालं त-
दन्यतरापेक्षया अन्यतरावधिकं यदेकत्रापरत्र द्वयं तदेव मध्यत्वमि-
त्यर्थः । ननु पूर्वप्रक्रान्तोपपाद्याभावाद्भवति हीत्यत्रेतिशब्दो व्यर्थ-

मेव मध्यता । भवति हि इदमनयोरन्तरालमित्यत्रैकैकावध्यपेक्ष-
याऽवध्यन्तरे संयुक्तसंयोगभूयस्त्वबुद्धौ सत्यामन्यत्र संयुक्तसं-
योगाल्पीयस्त्वमतिः । मैवम् । आर्जवावस्थितेरप्युपयोगात् ।
भवति हि चतुर्योजनान्तरिता मत्तो वाराणसी, द्वियोजनान्तरितं
च श्रुघ्नपुरमित्यनुसन्धाय वाराणसी परा अपरं च श्रुघ्नपुरमिति
व्यवहारः । स यदि संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वभूयस्त्वावच्छेदकज्ञा-
ननिबन्धनस्तदा प्रमातर्यपि परापरव्यवहारप्रसङ्गः । ततोऽतिरि-
क्तपरत्वापरत्वनिबन्धनः । परत्वापरत्वयोरुत्पादनियमः कुत इति
चेत्, जनकशक्तिवैचित्र्यात् । यथा भेर्याकाशसंयोगस्योभया(१)-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्वव्यवहारो दृश्यते तद्यदि विभिन्नदेशयोः संयुक्तसंयोगभूयस्त्वालपी-
यस्त्वनिबन्धनः परत्वापरत्वव्यवहारः स्यात्तदाऽपरत्वाश्रयाभिमतं म-
ध्यताव्यवहारोऽपि स्यादित्यर्थः । एतदेव हि स्फुटयितुं शब्दवन्तमेव
किरणावलीग्रन्थं लिखति—भवति हीति । प्रमा * तः परत्वाश्रयाच्च संयु-
क्तसंयोगाल्पीयस्त्वमपरत्वाश्रय एव तत्रैव च मध्यताव्यवहार इत्य-
र्थः । विभिन्नदेशयोः परत्वापरत्वे नोत्पद्येते तत्रार्जवावस्थानाभा-
वादित्याह—आर्जवेति । परत्वापरत्वोत्पत्तिक्रममभिधाय परापादि-
तामन्यथासिद्धिं निरस्यति—स यदीति । तयोरुत्पत्तावपि कथं नायं
प्रसङ्ग इत्याह—परत्वापरत्वयोरिति । समाधत्ते—जनकेति । तत्रैव दृष्टान्तमा-
ह—यथेति । प्रमाभावप्रसङ्गेन किरणावलीकृता यत् समादृतं तन्नेत्याह—

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्यर्थः । आर्जवेति । एकदिगवस्थितेरित्यर्थः । त्वयापि परत्वापरत्वोत्प-
त्तौ तथैवाव्य(न्व?)यव्यतिरेकाभ्यां तन्नियामकत्वोपगमादिति भावः ।
भवति हीति । यथाश्रुतो हि शब्दवानेव ग्रन्थो लिखितः । प्रमातर्यपीति ।
संयोगसंयुक्तभूयस्त्वालपीयस्त्वस्याविशेषादित्यर्थः । जनकेति । अयं

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

इत्यत आह—यथाश्रुत इति । किरणावल्यां पूर्वप्रक्रान्तसत्त्वात् हिशब्दो

अथत्वे नभसि शब्दजनननियम(१) इति किरणावलीकारः। तन्न,
यत्संयुक्तसंयोगबहुत्वविशेषावच्छिन्नसंयोगाधिकरणत्वेन प्रति-
सन्धीयते तत्र परव्यवहारो न तु प्रमातरि तस्यावधित्वेन प्रती-
तेः। यदा तु प्रमातैव तदधिकरणत्वेन प्रतीयते(२) तदा भवत्येव
प्रमातरि परव्यवहारो वाराणसीतः परोऽहमिति। संयोगस्वभा-
वत्वे परत्वस्य संयोगिनिरूप्यत्वं स्यात्, न त्ववधिनिरूप्यत्व-
मिति चेन्न, संयोगभूयस्त्वालपीयस्त्वयोः परापरव्यवहारविषय-
त्वेनैव तदुपपत्तेः।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तन्नेति। अत्रावधित्वेनाप्रतीयमानत्वे सति संयुक्तसंयोगाधिकरणत्वेन
प्रतीयमानत्वं परत्वापरत्वधीनिबन्धनमतो न प्रमातरि प्रसङ्ग इत्य-
र्थः। तत्रैव व्यवहारं दर्शयति—यदा त्विति। तदुपपत्तेरिति। अवधिनि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

अभ्युपगमवादः। वस्तुत आत्मनो विभुत्वात्तत्र परादिव्यवहाराभा-
वात्। मूर्त्तत्वस्यैतत्समवायिकारणतावच्छेदकत्वात्। किञ्चित्संयु-
क्तसंयोगभूयस्त्वाधिकरणत्वेन प्रतीयते किञ्चित्तदवधित्वेन। तत्राद्ये
परापरव्यवहारो नित्यः, मत्तः परा वाराणसीत्यत्रावधित्वेन प्रमातुः
प्रतीतेर्न तत्र व्यवहारः स्यादित्याह—यत्संयुक्तेति। यदा त्विति। न त्वव-
धित्वेनेति शेषः। प्रमातरीति। शरीर इत्यर्थः। न त्वात्मनि तस्य विभु-
त्वादित्युक्तम्। ननु परत्वादेः सावधित्वेन प्रतीतेर्न संयोगेन तदन्य-
थासिद्धिः। संयोगस्य सावधित्वाभावात्। इदमनेन संयुक्तमिति प्र-
तिपत्तिवत्, न त्वस्मादिदं संयुक्तमित्याह—संयोगस्वभावत्व इति। संयोग-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वक्त एव अनेन च किरणावलीलिखनानुरोधेनैव लिखित इति भावः।

ननु जनकशक्तिवैचित्र्यं जनकस्वभाववैचित्र्यं तच्च नात्र निया-
मकम्, सत्यात्मनो योग्यत्वे परत्वाद्युत्पत्तेरावश्यकत्वाच्चित्यस्येत्या-
दिन्यायादित्यरुचेराह—वस्तुत इति। किञ्चिदिति। भूयःसंयुक्तसंयोगा-

काशीसंस्कृतसीरीज-ग्रन्थमाला ।

इयं काशी-संस्कृतग्रन्थमाला विभागशः प्रकाशिता भवति । एतस्यां प्राचीनाः नवीनाश्च दुर्लभाः सुलभाश्च अत्युपयुक्ताः संस्कृतग्रन्थाः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीनैः पाण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः संशोधिताः क्रमेण संमुद्रिता भवन्ति । अस्यां प्रकाश्यमाणानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते ।

- १ नलपाकः । नलविरचितः । संपूर्णः (पाकशास्त्रम् १) रु० १-८
- २ संक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्वामिकृतान्वयार्थबोधिनीटीका-
सहितम् (वेदान्तं १) रु० ८-०
- ३ वैशेषिकदर्शनम् । पं० श्रीदुण्डिराजशास्त्रिकृतविवरणोपेताभ्यां
प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यांसमन्वितम् (वैशेषिकं १) रु० २-०
- ४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधरश्रीकण्ठाचार्यकृतभाष्यत्रयेण
टिप्पण्या च समलङ्कृतम् । (वैदिकं १) रु० ०-६
- ५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः—प्रथम
भाग अव्ययीभावान्तः । (व्याकरणं १) रु० ५-०
- ५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः तत्पुरुषादि-
समाप्तिपर्यन्तः । द्वितीय भाग । (व्याकरणं १) रु० ८-०
- ६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा “गुण
निरूपणदिनकरीय” महामहोपाध्याय पं० श्रीलक्ष्मणशास्त्रि-
कृतव्याख्यासहिता । (न्यायं १) रु० ६-०
- ७ पञ्चीकरणम् । वार्तिकाभरणालङ्कृतवार्तिकटीकया-तत्त्वचन्द्रि-
कासमवेतविवरणेन च समन्वितम् । (वेदान्तं २) रु० ०-८
- ८ अलङ्कारप्रदीपः । श्रीविश्वेश्वरपाण्डेयनिर्मितः । (काव्यं १) रु० ०-८
- ९ अनङ्गरङ्गः । महाकविकल्याणमल्लविरचितः । (कामशास्त्रं १) रु० ०-१२
- १० जातकपारिजातः । श्रीवैद्यनाथशर्मणा विरचितः । (ज्यो० १) रु० २-०
- ११ पारस्करगृह्यसूत्रम् । कात्यायनसूत्रीयश्राद्ध-शौच-स्नान-भोजन-
कल्पसहितम् । (कर्मकाण्डम् १) रु० ०-८
- १२ पुरुषसूक्तम् । सायणभाष्य-महीधरभाष्य-मंगलभाष्य-नि-
स्वार्कमतभाष्यचतुष्टयसहितम् । (वैदिकं २) रु० १-४
- १३ श्रीमत्सन्तसुजातीयम्—श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितभाष्येण
नीलकण्ठीव्याख्येयौ च संवलितम् । (वेदान्तं ३) रु० १-४

- १४ कुमारसंग्रह महाकाव्यम् । महाकवि श्रीकालिदासवि० । सप्तवीनी
शिशुहितैषिणी-टीकाद्वयोपेनम् सङ्पूर्णम् । (काव्य २) ६० १—८
- १५ धृतबोधश्छन्दोऽर्थः । आनन्दनद्धिनोतात्पर्यप्रकाशाख्यसंस्कृत-
भाषाटीकासहितः । (छन्दः १) ६० ०—८
- १६ कारिकावलि । मुक्तावली-न्यायचन्द्रिकाटीकाद्वयसहिता सट्टि-
ण्णा । (न्याय २) ६० १—०
- १७ पारम्पर्यगृह्यसूत्रम् । काण्डद्वये हरिहर गदाधर० तृतीयकाण्डे ह-
रिहर-जयराम-प्रणीतभाष्येण समलङ्कृतम् । हरिहरभाष्यस-
हितस्नानविकण्डिकासूत्र—गदाधरभाष्यसहितश्राद्धनवक-
ण्डिकासूत्रैः यमलजननशान्ति-पृष्टादिवि-शौच भोजन—
कामदेवकृतभाष्यसहितोत्सर्गपरिशिष्टसूत्रैः परिष्कृतं-टिप्प-
ण्यादिभिः सहितं च । (कर्मकाण्ड २) ६० ३—०
- १८ संक्षेपशारीरकम् । मधुसूदनीटीकासहितम् संपूर्णं (वेदान्त ४) ६० ८—०
- १९ लघुजटिका-अर्थात् अभिनवा परिभाषेन्दुशेखरगणितप्रतिनि-
र्मितिः । (व्याकरण २) ६० ०—८
- २० कातीयेष्टिदोषकः । (दर्शणौर्णमासपद्धतिः) महामहोपाध्याय
प० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतायनिरचितः । (कर्मकाण्डं) ६० १—०
- २१ सप्तपाठि श्रीशिवमहिम्नस्तोत्रम् । श्रीगन्धर्वराज पुष्पदन्ताचार्य-
विरचितम् । हरिहरपक्षीय-मधुसूदनीटीकया (संस्कृतटी-
का-संस्कृतपद्यानुवाद-भाषाटीका-भाषापद्यानुवाद-भाषा
विषय) पञ्चमुखीनाम्न्या टीकया-शक्तिमहिम्नस्तोत्रेण च
समान्वितम् । (स्तोत्रवि० १) ६० १—०
- २२ बोद्धाऽऽचार्यश्रीधर्मकीर्तिप्रणीतः सटीकन्यायबिन्दुः । भाषाटीका-
सहितः । (बौद्धन्याय वि० १) ६० १—८
- २३ सपरिष्कृत-दर्पणसहितवैयाकरणभूषणसारः । (व्याकरण ३) ६० ४—०
- २४ न्यायवाचिकतात्पर्यटीका । श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता । सङ्पूर्ण
। न्यायविभाग ३) ६० ६—०
- २५ मीमांसान्यायप्रकाशः । (आपदेवीयः) श्रीचित्रस्वामिशिक्षकृतया
सारविवेचिन्या व्याख्यया सहितः । (मीमांसा १) ६० २—०
- २६ पौरोहित्यकर्मसारः । (टिप्पणीसमलङ्कृतः) प्रथमो भागः श्रीरमा-
कान्तशर्मणा संगृहीतः । (कर्मकाण्डवि० १) ६० ०—५

२७ लघुशब्देन्दुशेखरः । म० म० श्रीनागेशभट्टविरचितः अव्ययी-
भावान्तो भागः, म०म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त-पर्वतीय-
कृतशेखरदीपकाख्येन टिप्पणेन समुज्ज्वलितः । (व्या०४) रु० ४—८

२८ रघुवंशमहाकाव्यम् । श्रीकालिदासविरचितम् पञ्चसर्गात्मकम् ।
म० म० श्रीमल्लिनाथसूत्रिकृतसञ्जीविनीटीकया पं० श्रीकनक-
लाल ठक्कुरकृताऽर्थप्रकाशिकाटीकया च समलङ्कृतम् ।

(काव्य३) रु० ०—१२

२९ कामसूत्रम् । श्रीवात्स्यायनमुनिप्रणीतं बहुयत्नरासादितया पूर्णया
जयमङ्गलरचितया टीकया समेतम् । बहुखण्डितपाठान् परिपू-
र्य, सूत्राङ्कान् संयोज्य, परिष्कृत्य संशोधितम् । (काम०२) रु० ५—०

३० न्यायकुसुमाञ्जलीः । न्यायाचार्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्यविरचि-
तः । म० म० रुविदत्तकृतमकरन्दोद्भासित म० म० वर्द्धमा-
नोपाध्यायप्रणीतप्रकाशसहितः । (न्यायं ४) रु० ६—०

३१ परिभाषेन्दुशेखरः । म० म० श्रीनागेशभट्टविरचितः । म० म० भैरव-
मिश्रविरचितया भैरवीत्यपराख्यया परिभाषाविवृत्या-तत्त्व-
प्रकाशिकया टीकया च सहितः । (व्याकरणं ५) यन्त्रस्थ

३२ अर्थसंग्रहः । पूर्वमीमांसासारसंग्रहरूपः । श्रीलौगाक्षिभास्करविरचि-
तः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामेश्वरशिवयोगिभिर्भु-
विरचितमीमांसार्थकौमुद्याख्यव्याख्यासहितः । (मीमां०२) रु० १—०

३३ न्यायवार्त्तिकम् । न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्योपबृंहणम् । परमर्षि
भारद्वाजाद्व्योतकरविरचितम् । महर्षि-गोतमादिचरितसम्ब-
लितबृहत्भूमिकासहितम् । (न्यायं वि० ५) रु० ६—०

३४ शुक्लयजुर्वेदसंहिता । वाजसनेयिमाध्यन्दिनशाखीया । श्रीमदुद्व-
टाचार्यविरचितमन्त्रभाष्येण श्रीमन्महीधराचार्यविरचितवेद-
दीपेन च सहिता । (भाग १-२-३-४) (वैदिकं ३) रु० ८—०

३५ शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिता । श्रीसायणाचार्यविरचितभाष्यसंहिता ।
१ अध्यायादारभ्य २० अध्यायपर्यन्ता । (वैदिकं ४) रु० ६—०

३६ सिद्धान्तलेशसंग्रहः । श्रीमदप्पयदीक्षितविरचितः । श्रीमत्परमहंस-
परिव्राजकाचार्यकृष्णानन्दतीर्थविरचितया कृष्णालङ्काराख्य-
या व्याख्यया समलंकृतः । (वेदान्तं ४) रु० ६—०

३७ काशिका । श्रीपाणिनिमुनिविरचितव्याकरणसूत्राणां वृत्तिः वि-
त्तद्वर-वामन-जयादित्यविनिर्मिता । (व्याकरणं ६) रु० ६—०

- ३८ प्राकृतप्रकाशः । भामहकृतः । श्रीमद्वररुचिप्रणीतप्राकृतसूत्रसाह-
नः । टिप्पण्या च संयोजितः । (व्याकरणं ७) रु० १—६
- ३९ जीवन्मुक्तिविवेकः । श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिविरचितः । भाषानुवा-
दसमेतः । (वेदान्तं ६) रु० २—०
- ४० श्रीनारदीयसंहिता । ब्रह्मणोपदिष्टो नारदमहामुनिप्रोक्तो ज्योतिष-
ग्रन्थः । (ज्योतिषं २) रु० ०—६
- ४१ मेदिनीकोशः । मेदिनीकारविरचितः । (कोशं १) रु० १—८
- ४२ मीमांसादर्शनम् । श्रीशबरस्वामिविरचितभाष्यसहितम्
सपूर्णम् । (भाग १—२) (मीमांसा ३) रु० १०—०
- ४३ न्यायदर्शनम् । श्रीगोतममुनीप्रणीतम् । श्रीवात्स्यायनमुनीप्रणीत-
भाष्यसहितम् । श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यविरचि-
तन्यायसूत्रवृत्त्यनुगतम् । टिप्पण्यादिसहितम् (न्यायं ६) रु० ३—०
- ४४ दानमयूखः । विद्वद्वरश्रीनीलकण्ठभट्टविरचितः । (धर्मशास्त्रं १) रु० १—८
- ४५ कालमाधवः । विद्वद्वरश्रीमाधवाचार्यविरचितः । (धर्मशास्त्रं २) रु० १—८
- ४६ भास्वती । श्रीमच्छतानन्दविरचिता । श्रीमातृप्रसाद (देवजभू-
षण) पाण्डेयेन कृताभ्यां छात्रबोधिनीनाम संस्कृतसोदाहरण
भाषाटीकाभ्यां सहिता । (ज्योतिषं ३) रु० २—०
- ४७ फक्किकाप्रकाशः । उपाध्यायोपाह्वयैयाकरणकेसरीबिरुदाङ्कितमैथि-
लन्त्रदत्तशर्मविरचितः । पं० सीतारामशर्मकृतटिप्पण्या
विभूषितः । (व्याकरणं ८) रु० १—४
- ४८ मिताक्षरा । श्रीगौडपादाचार्यकृतमाण्डूक्यकारिकाव्याख्या-श्रीम-
त्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्वयम्प्रकाशानन्दसरस्वतीस्वामि-
कृता । शंकरानन्दकृतमाण्डूक्योपनिषद्दीपिका च । (वेदा० ७) रु० १—४
- ४९ काव्यप्रकाशः । श्रीमम्मटाचार्यविरचितः । पं० श्रीहरिशङ्करशर्मणा
मैथिलेन संगृहीतया नागेश्वरीटीकयाऽलङ्कृतः । (काव्य० ४) रु० ४—०
- ५० अधिकरणकौमुदी । श्रीदेवनाथठक्कुरकृता । (मीमां० ४) रु० १—०
- ५१ रघुवंशमहाकाव्यम् । श्रीकालिदासविरचितम् म.म. श्रीमल्लिनाथ-
कृतसर्जोविनीटीकयोपेतम् पं० श्रीकनकलालठक्कुरेण कृता
भावबोधिनी टिप्पण्या समलङ्कृतः संपूर्णम् । (काव्य ४) रु० १—४
- ५२ काशबोधः । साजनीकृत टीकोपेतः । दत्तात्रेय सम्प्रदायाऽनुगतः । रु०—८
- ५३ रसचन्द्रिका । श्रीविश्वेश्वरपाण्डेय निर्मिता । (काव्य० ६) रु० १—०
- ५४ अलङ्कारमुक्तावली । श्रीविश्वेश्वर पाण्डेयनिर्मिता । (काव्य० ७) रु० ०—१२

- ५५ वृत्तरत्नाकरः-महर्षिप्रणीतः । नारायणमहोदयव्याख्यासहितः ।
सम्पादकनिर्मितविषयस्थलटिप्पणापेनः । श्रुतबोधच्छन्दो-
मञ्जरीसुवृत्तनिलकेष्व समेतः । (छंद वि० १) १-८
- ५६ अलङ्कारशेखरः । केशवमिश्रकृतः । साहित्योपाध्याय श्रीअनन्तराम-
शास्त्रिणा भूमिकादिभिः संभूष्य संशोधितः । (अल० वि० १) १-४
- ५७ शक्तिवादः । श्रीगदाधरमहाचार्यप्रणीतः । टीकात्रयोपेनः । कृष्ण-
भट्टकृतया मञ्जूषया माधवमहाचार्यनिर्मितया विवृत्या
श्रीनन्दाध्वसंप्रदायाचार्य्यदार्शनिकसार्वभौमसाहित्यदर्शना-
द्याचार्यतर्करत्नन्यायशत गोम्वामिदामोदरशास्त्रिरचितया
विनादिव्या च समेतः । (न्या० वि० ७) १-०
- ५८ प्रौढमयोरभा । म. म. श्रीमद्वैजयितीयविरचितया तत्पौत्र म. म.
श्रीतण्डितीयविरचिततल्लुशब्दरत्नाम्यव्याख्ययासमेता । म.
म. पण्डितश्रीभैरवमिश्रविरचितशब्दरत्नव्याख्यया युक्ता ।
श्रीयुतभाण्डारीत्युपाह्वनाध्वशास्त्रिविरचित प्रमानामकटि-
प्पण्या समलङ्कृता । श्रीयुतजगन्नाथशास्त्रिविरचितयाव्य-
यीमानस्य शब्दरत्नप्रदीपकनामकटीप्पण्याऽलङ्कृता (अव्य-
यीमावान्तः प्रथमा भागः) (व्याकरण वि० ९) १-०
- ५९ आपस्तम्बगृह्यसूत्रम् । श्रीहरदत्तप्रणीतयाऽनाकुलाख्यया व्याख्यया,
श्रीसुदर्शनाचार्यप्रणीतया तात्पर्यदर्शनाख्यया व्याख्यया च
समलङ्कृतम्, पृथक् सूत्रपाठेन, पाठभेदेन, मीमांसापदार्थवि-
वरणेन च संयोजितम् । (कर्म० वि० ५) १-०
- ६० नाट्यशास्त्रम् । भरतमुनिप्रणीतम् (सम्पूर्णम्) साहित्योपाध्याय
एम.ए. इत्यादिपदवीभाजा पण्डित बटुकनाथ शर्म्मा तथा
साहित्यशास्त्रि एम.ए. पदवीभृता पण्डित बलदेवोपाध्यायेन
च सम्पादितम् । (नाट्यशास्त्र वि० १) १-०
- ६१ काव्यालङ्कारः । श्रीभामहाचार्येण विनिर्मितः । काशीविश्ववि-
द्यालयाध्यापकाभ्यां पण्डित बटुकनाथ शर्मा एम० ए० सा-
हित्योपाध्यायः तथा पण्डित बलदेव उपाध्याय एम० ए०
साहित्यशास्त्री इत्येताभ्यां भूमिकादिभिः समलङ्कृत्य सम्पा-
दितः, काशी विश्वविद्यालयोपकुलपतिपदं विभुषयद्भिः श्री-
मदाचार्यप्रवरैः आनन्दशङ्कर ध्रुव महोदयैः लिखितेन प्राक्-
कथनेन सनाश्रीकृतः । (अलङ्कार वि० २) १-८

- ६२ ब्रह्मवादः । गोस्वामिश्रीहरिरायजी महाराज विरचितः । श्री-
गोपालकृष्णभट्ट विरचित विवरणाख्यव्याख्यासमलङ्कृतः ।
तथा गोस्वामी श्रीव्रजनाथविरचितो ब्रह्मवादः । तथा शुद्धा
द्वैतपरिष्कारः श्रीमद्रामकृष्णभट्ट विरचितः । श्रीरघुनाथ-
शास्त्रि विरचित शुद्धाद्वैतपरिष्कारनाट्यर्यम् । श्रीहरि-
शङ्कर शास्त्रि-वेदान्तविशारदेन विस्तृत भूमिकया विवि-
धपरिशिष्टैर्भाषानुवादेन टिप्पण्यादिना च समलङ्कृतः ।
(शुद्धाद्वैतसम्प्रदाय वि० १) रु० १—०
- ६३ प्रेमरसायनम् । श्रीविश्वनाथपण्डितरचितम् (का० वि० ८) रु० १—०
- ६४ व्यासिपञ्चकरहस्यम् सिंहव्याघ्रलक्षणरहस्यं च । श्रीमथुरानाथ-
तर्कवागीशकृतम् । न्यायाचार्य पं० शिवदत्तमिश्र विरचित
गंगानिर्झरिणीव्याख्यया टिप्पण्यादि विभूषितं च ।
(न्या० वि० ८) रु० ०—१२
- ६५ सिद्धान्तबिन्दुः । श्रीमधुसूदनसरस्वती विरचितः । श्रीभगवान्
शङ्कराचार्य विरचित दशश्लोकव्याख्यारूपः श्रीगौड ब्रह्मा-
नन्दविरचित न्यायरत्नावली-नारायणतीर्थ विरचित लघु-
व्याख्या टिप्पणीसहितः । (वेदान्त वि० ८) रु० ५—०
- ६६ अन्यकर्मदीपकः आशौचकालनिर्णयसहितः । प्रेतकर्मब्रह्मीभूतय
तिकर्मनिरूपणात्मकः । महामहोपाध्याय पं० श्री नित्यानन्द-
पन्तपर्वतीय विरचितः । (कर्मकाण्ड वि० ६) रु० १—८
- ६७ सांख्यदर्शनम् । श्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृत सांख्यप्रवचनभाष्यसमल-
ङ्कृतम् । (सांख्य वि० १) रु० २—०
- ६८ अनेकार्थसङ्ग्रहो नाम कोशः । आचार्यश्रीहेमचन्द्रेण विरचितः ।
(कोश वि० २) रु० २—०
- ६९ शिशुपालवधम् । श्रीमन्नाथकविनिर्मितं श्रीवल्लभदेवकृतया
सन्देहविषौषधिव्याख्यया महामहोपाध्याय श्रीमल्लिनाथकृतया
सर्वङ्कुषाव्याख्यया समेतम् । (सम्पूर्णम्) रु० ३—८
- ६९ " " (संपूर्णम्) रफ मोटा कागज रु० २—८
- ७० व्यासिपञ्चकम् सिंहव्याघ्रलक्षणं च । श्रीजगदीशतर्कालङ्कार-
कृतम् । न्यायाचार्य पं० शिवदत्तमिश्र विरचित गंगानिर्झरि-
णीव्याख्यया टिप्पण्यादि विभूषितं च । (न्याय वि० ९) रु० ०—८

जयकृष्णदास—हरिदासगुप्तः,

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, विद्याविलास प्रेस,

गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक बनारस सिटी ।